

STICHTING
BOUWHISTORIE
NEDERLAND

Nr. 61 • NOVEMBER 2016

NIEUWSBRIEF

BESTUUR, ADVISEURS EN DONATEURS

BESTUURSLEDEN SBN

voorzitter

mr. J.C. (Koos) de Looff
e-mail: koosdelooff@kpnplanet.nl

secretaris

drs. H.P. (Henk) Jansen
Everard Foeckstraat 3
3515 ED Utrecht
tel.: 06-13033264
e-mail: hp.jansen@utrecht.nl

penningmeester

vacature

bestuursleden

drs. B. (Brigit) Dukers
e-mail: birgit.dukers@buro4.nl

drs. E. (Edwin) Orsel
e-mail: e.orsel@erfgoedleiden.nl

dr.ing. R. (Ronald) Stenvert
e-mail: stenvert.utr@net.hcc.nl

drs. J.W. (John) Veerman
e-mail: john@veermanbouwhistorie.nl

drs. M. (Marieke) van Zanten
e-mail: mvanzanten01@home.nl

ADVISEURS

prof.dr.ing. D.J. (Dirk) de Vries
e-mail: d.de.vries@cultureelerfgoed.nl

drs. K. (Karel) Emmens
e-mail: emmens.bca@kpnplanet.nl

drs. J.M.H. (Jean) Penders
e-mail: j.penders@utrecht.nl

drs. K. (Koos) Steehouwer
e-mail: kroos_soest@telfort.nl

Op zoek naar een bouwterm?
www.documentatie.org

DONATEURS

U kunt donateur worden van de SBN door minimaal € 25,- (voor studenten € 20,-) over te maken op:
NL12INGB0000273441, t.n.v.

Penningmeester SBN, Nijmegen.

U wordt dan op de hoogte gehouden van het doen en laten van de SBN. Deze Nieuwsbrief, die twee maal per jaar verschijnt, bevat verslagen over Platform bijeenkomsten, congressen en de jaarlijkse Donateursdag, verder artikelen over onderzoek en recent verschenen publicaties.

Voor vragen, adreswijzigingen, etc.:
e-mail: secretaris@bouwhistorie.nl

WEBSITE SBN:

www.bouwhistorie.nl

Op de website is relevante informatie te vinden aangaande de bouwhistorie en er zijn eerder gepubliceerde nieuwsbrieven als PDF beschikbaar.

INHOUD

NUMMER 61 · NOVEMBER 2016

Van de redactie.....	2
Van het bestuur.....	3
BNB BERICHTEN.....	5
Bouwhistorisch Platform: 17 juni 2016.....	6
Frans Kipp: <i>Janskerkhof. De immuniteit van Sint Jan, evolutie en integratie.....</i>	6
Jaap Evert Abrahamse: <i>Atlas van de verstedelijking in Nederland.....</i>	8
Caroline Pelser: <i>Huizen aan het Janskerkhof. Over de geschiedenis van een lommerrijk plein in Utrecht.....</i>	10
Dirk J. de Vries: <i>Het Utrechtse kerkenkruis anders bekeken.....</i>	12
Bouwhistorisch Platform: 21 september 2016.....	15
Geert Jan van der Schee: <i>Burgwal 80-81, Kampen.....</i>	15
Lammert van Hemert: <i>Brigittenstraat 1 in Utrecht.....</i>	18
Eva Osinga-Dubbelboer: <i>Oude Delft 50-52, Onderzoek naar de kapconstructie.....</i>	20
Jacqueline de Graauw: <i>Teruggevonden flexibiliteit in Rotterdam.....</i>	23
Donateursdag SBN: 5 november 2016.....	27
Arendie Herwig-Kempers en Elisabeth Stades-Vischer: <i>Donateursdag Breda.....</i>	27
Artikelen:	
Edwin Orsel: <i>Gewoon Grenen.....</i>	39
Patrick Bosman: <i>Het grauwe gevaar tegen brandgevaar.....</i>	50
G. Berends: <i>Nieuws over de vroegere toren van Arnhem.....</i>	68
In Memoriam: Wiert Berghuis (1924-2016).....	80
Verslag Forum in Beijing.....	81
Verslag ELO-Masterclass.....	85
Verslag Jaarcongres AHF.....	93
Bouwfragmenten en brokstukken.....	98
Dik Berends: <i>Moskou en een Nijmeegs huis.....</i>	98
Pieter-Jan de Vos: <i>Geschilderde 'striepte' kamer.....</i>	99
Boekrecensie.....	102
Jubileumboek SBN.....	106
Korstmossen en muurbloempjes.....	107

VAN DE REDACTIE

Met enige trots presenteert de redactie u, in dit Jubileumjaar, de SBN Nieuwsbrief 61. Wij vonden unaniem dat er in dit nummer niet alleen een verslag van de feestelijke Donateursdag moest komen maar dat ook de presentatie gememoreerd moest van het Jubileumboek ter gelegenheid van 25 jaar Stichting Bouwhistorie Nederland: *Het gebouw als bewijs*, onder redactie van Ronald Stenvert en Gabri van Tussenbroek. Dat betekende wel dat er hard gewerkt moest worden om het verslag snel klaar te krijgen om vervolgens alles naar de drukker te kunnen sturen zodat u dit blad (hopelijk) nog in 2016 in handen heeft.

Niet alleen met dit verslag maar ook met vele andere verslagen heeft de redactie weer het beste beentje voorgezet. U herkent de personen die de verslagen hebben gemaakt aan hun initialen, maar één ervan, WvR voor de laatste keer. Tot zijn spijt heeft Willard van Reenen afscheid genomen van de redactie, wegens zijn drukke werkzaamheden en ieder, die ooit zelf een bureau voor bouwhistorie heeft opgezet, weet hoeveel inspanning en vooral tijd dat kost. Wij danken hem bij deze hartelijk voor zijn bijdragen die hij in de afgelopen jaren heeft geleverd. Ze waren altijd met kennis van zaken geschreven en er viel weinig aan te 'editen'.

We nodigen hierbij nieuwe mensen uit om zitting te nemen in de redactie en deze lege stoel op te vullen. Stuur een mail naar Annemiek te Stroete want vanaf 2017, met het verschijnen van Nieuwsbrief nummer 62, zal zij de hoofdredactie gaan voeren. De andere redactieleden hebben daar het volste vertrouwen in en zij is in de voorafgaande tijd al helemaal 'ingewerkt'. Ondergetekende zal een stoeltje doorschuiven in de redactie, maar wel deel blijven uitmaken van het team voor het redigeren van stukken en andere hand- en spandiensten.

Persoonlijk heb ik het hoofdredacteurschap altijd met heel veel plezier vervuld en ben er trots op dat we mooie nummers hebben kunnen maken, geïllustreerd met kleurenafbeeldingen en dat die nummers nu ook een 'ruggetje' hebben. En dat is vooral te danken aan al die vrijwillige bijdragen van collegae die ondanks drukke banen toch wel even tijd wilden vrijmaken om iets voor de Nieuwsbrief te schrijven. Dat is door mij altijd zeer gewaardeerd en vanaf deze plaats heel veel dank daarvoor. Ook alle schrijvers dank voor het zonder al te veel protesten accepteren van de (soms) vele suggesties of opmerkingen waarmee de artikelen terug naar de auteur gingen. Ze hadden allemaal een goed doel: een duidelijk en prettig leesbaar verhaal in correct Nederlands.

Er is in dit nummer weer veel gevarieerds te lezen. Vooral de jonge aanstormende bouwhistorici hebben indruk gemaakt op het laatste Platform, door de

gevarieerde keuze van hun onderwerpen maar ook door goede en boeiende presentaties. Deze keer maar liefst twee congresverslagen, waarvan dat van de AHF maar liefst door drie personen met vereende krachten is geschreven. Ook is er een 'In Memoriam' van Wiert Berghuis en een aantal verrassende artikelen over grenen en beton en de vroegere toren van Arnhem. De nieuwe rubriek 'Bouwfragmenten en Brokstukken' bevat foto's, ingestuurd door de altijd scherp oplettende Dik Berends, een vervolg op zijn vorige bijdrage. Pieter-Jan De Vos had nog een 17de-eeuws 'striept' kamertje in portefeuille en ook daarover kunt u iets te weten komen. In dit nummer hebben we één recensie over een uitgebreid interdisciplinair onderzoek naar huizen aan de Oostzee. Maar er zijn meer collega-bouwhistorici die binnenkort forse publicaties op de markt zullen brengen, dus let goed op. Veel leesplezier gewenst!

AHK

VAN HET BESTUUR

Onlangs was ik een paar keer bij de tentoonstelling in het Centraal Museum in Utrecht over de *Domtoren, de trots van de stad*. Toen ik op de slotdag nog een keer het museum bezocht, liepen er ongeveer 200 belangstellenden rond die kennis namen van de bouwhistorie van een van de Nederlandse (top)monumenten. De bouwhistorie en dus de SBN staan voor een wetenschappelijke benadering, voor onderwijs en in het algemeen voor kennisdeling van bouwhistorici onderling. Maar de expositie - in het verlengde van de uitvoerige publicatie uit 2014 over de toren - was een prachtig voorbeeld van een publieksgerichte vorm van het delen van informatie voor allerlei belangstellenden, dus ook buiten de kring van de professionals. Bouwhistorie voor de samenleving, voor de 'gewone' burger, daar doen we het tenslotte allemaal voor.

Inmiddels bestaat de Stichting Bouwhistorie Nederland daadwerkelijk 25 jaar, vanaf de oprichting in augustus 1991. In de vorige Nieuwsbrief was al veel te lezen over dit verleden, ook over de geschiedenis van de Nieuwsbrief zelf. Herinneringen ophalen en terugblikken is altijd zinvol, zeker in de wereld van de cultuurhistorie, echter we kijken als SBN ook heel graag vooruit. Bij de inmiddels traditionele studiedag bij de RCE vlak voor Kerst, dit keer op 16

december, kijken we zeker naar de ‘oogst’ van de afgelopen jaren, maar staat de toekomst centraal.

Op de Donateursdag op 5 november in Breda vierden we ook al het jubileum van de SBN en dan vooral met een bijzondere publicatie. Door de inzet van Gabri van Tussenbroek en Ronald Stenvert is op die dag *Het gebouw als bewijs. Het bouwhistorische verhaal achter het erfgoed* verschenen. Ronald en Gabri hadden Freek Schmidt en Vincent van Rossem als medeauteurs bereid gevonden een hoofdstuk voor dit erg interessante boek te schrijven. En bovendien hadden ze Ileen Montijn gestrikt, die bekend staat als een succesvolle schrijfster over tal van cultuurhistorische onderwerpen. Mede door een bijdrage van diverse fondsen en organisaties en door andermaal de goede samenwerking met Uitgeverij Matrijs kon het boek op 5 november worden gepresenteerd.

Het vieren van het feest gaat op 16 december dus nog even door. En daarna pakken we het beleidsplan van de SBN voor de komende jaren weer op. In de volgende Nieuwsbrief kunt u meer lezen over de visie op de toekomst van het bouwhistorisch onderzoek, op kennisoverdracht, de rol van de leerstoelen en van het onderwijs op hbo-niveau.

Een woord van dank uitspreken aan alle betrokkenen in 25 jaar SBN gebeurde vanzelfsprekend op de Donateursdag en dat zal ook tijdens de studiedag gebeuren. En dat doen we ook in deze Nieuwsbrief. Het huidige bestuur wil graag ook op deze plek alle mensen hartelijk bedanken die zich sinds 1991 hebben ingezet voor de Stichting. Dat zijn de mensen van het eerste uur, de leden van het bestuur in de jaren daarna, alle redacteuren van de Nieuwsbrief, de auteurs van de diverse publicaties, de sprekers op de vele platforms en natuurlijk u als donateur!

HENK JANSEN
SECRETARIS SBN

De Bond van Nederlandse Bouwhistorici is in 2016 zijn tweede lustrum ingegaan. Dit jaar heeft bescheiden aanwas van twee leden plaatsgevonden, waarmee het totaal op 24 is uitgekomen inclusief één specialist. De belangrijkste veranderingen die hebben plaatsgevonden betreffen het logo en de website. We zijn er in geslaagd om een beter toegankelijke en minder kostbare website te bouwen op ons oude adres, www.bouwhistorici.nl, met een geheel nieuwe vormgeving en een betere presentatie van de leden. Daarbij is tevens aangegeven in welke mate ze beschikbaar zijn voor onderzoeksopdrachten. Veel hulde is hier op zijn plaats voor de werkgroep die dit heeft gerealiseerd, bestaande uit Bianca Eikhoudt en Gerrit Korenberg.

Een tweede werkgroep is nog bezig met het zoeken naar een oplossing om veelbelovende afgestudeerden van de hbo+ aan de Hogeschool Utrecht aan ons vakgebied en de BNB te binden. Voorstellen zijn in de maak, maar het proces is complex en loopt bovendien enige vertraging op door personele veranderingen en een andere locatie van de genoemde Utrechtse opleiding. Daarnaast is nog steeds een punt van zorg dat er nog zo weinig gemeentelijke bouwhistorici de stap hebben gezet om zich voor lidmaatschap van de bond aan te melden. Vaak blijkt helaas dat de gemeente niet bereid is om de beoordelingskosten te betalen. Te weinig realiseren de leidinggevenden van de gemeenten zich dat ze hiermee ook de mogelijkheid voorbij laten gaan om deze erkenning door de BNB te afficheren als een belangrijk en positief kwaliteitskenmerk voor de betreffende bouwhistoricus in hun dienst. Tenslotte komen via de website met regelmaat vragen van betrokkenen binnen die met name gaan over wat bouwhistorisch onderzoek inhoudt en welke kosten eraan verbonden zouden zijn: een belangrijke graadmeter voor wat er leeft onder de bezitters van historische panden.

KAREL EMMENS (VOORZITTER)
RONALD STENVERT (SECRETARIS)

17 JUNI 2016 UNIVERSITEIT UTRECHT

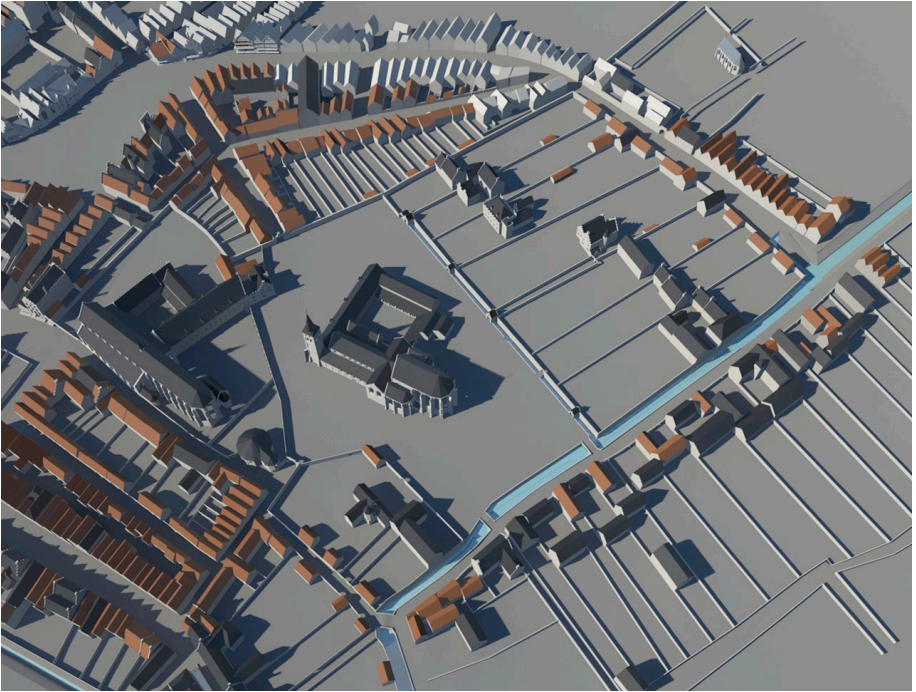
JANSKERKHOF. DE IMMUNITEIT VAN SINT JAN,
EVOLUTIE EN INTEGRATIE
FRANS KIPP, OUD-STADSBOUWHISTORICUS UTRECHT

Frans Kipp deed tientallen jaren bouwhistorisch onderzoek voor de gemeente Utrecht. Hij neemt ons mee terug in de tijd aan de hand van 3D-reconstructies gemaakt door Daan Claessen. Hij laat hiermee de ontwikkelingen zien van de ruimtelijke structuur van het Janskerkhof in Utrecht in drie fases.

De spreker begint met een doorkijkje door een poortje vanaf de Korte Jansstraat naar de Minrebroederstraat, een reconstructie van de situatie rond 1600, waarmee de nieuwsgierigheid is gewekt. Frans laat zien dat de Janskerk een veel grotere immuniteit toegewezen heeft gekregen dan de andere vier kerken van het Utrechtse kerkenkruis. De basisstructuur van de immuniteit bestaat uit grote langwerpige percelen gericht op de Kerk. Bij de Janskerk liggen de percelen niet straalsgewijs rond de kerk, maar vooral aan de noord- en oostkant. Aan de noordkant liggen zes zeer brede percelen in de noord-zuidrichting. Aan de oostkant liggen negen veel smallere percelen in de oost-west richting. Aan de zuidkant liggen ook drie percelen. Op de kadastrale kaart van 1832 is deze verdeling nog duidelijk herkenbaar.

De eerste 3D-reconstructie laat de bouwfase zien tot 1200. De percelen van de immuniteit zijn ommuurd, in het midden van de percelen staan claustrale huizen. De reconstructie is een werkmodel, want er is niet genoeg (bouwhistorische) informatie beschikbaar. We moeten uitgaan van andere voorbeelden om te bedenken hoe het Janskerkhof er in die tijd precies uitzag. Er zijn dertig tufstenen huizen bekend in Utrecht, waarvan slechts één aan het Janskerkhof. Maar het ligt wel in de lijn der verwachting dat de claustrale huizen in tufsteen waren gebouwd.

Over de tweede fase, die loopt tot 1580, zijn veel meer gegevens beschikbaar. Er zijn verschillende plattegronden die de immuniteit gedetailleerd weergeven en er zijn duidelijke tekeningen van de indeling van het perceel van Janskerkhof 17 en die van Boothstraat 6. De claustrale huizen op noordelijke percelen zijn in de late middeleeuwen uitgebreid tot stadskastelen met grote voortuinen en toegangspoorten aan het Janskerkhof. De oostelijke percelen aan de Drift geven een heel ander wisselend gevelbeeld, hier staan

3D-reconstructie van het Janskerkhof en omgeving in de tweede fase tot 1580.
(reconstructie door Daan Claessen)

de claustrale huizen vaak aan de voorkant van het perceel. De complexe laatmiddeleeuwse bebouwing aan de oostzijde van de Drift staat er voor een groot deel nog steeds. In de zuidwesthoek van de immuniteit van Sint Jan stond het Minrebroedersklooster, dat te zien is op een 3D-reconstructie. Na de Reformatie is de Minrebroederkerk afgebroken. De Rafter van het klooster, Janskerkhof 3, is wel bewaard gebleven.

De middeleeuwse ontwikkelingen hadden gezorgd voor een centraal hof met grote en lange erven eromheen, heel anders dan de rest van de stedelijke structuur. Maar na de Reformatie werd de immuniteit onteigend en begint de derde bouwphase. In de 17de eeuw krijgen het plein en de bebouwing zijn huidige ruimtelijke structuur met meer stedelijk karakter. Vooral aan de noordkant van het Janskerkhof is het effect groot. Daar wordt op particuliere basis een compleet pleinfront aan het Janskerkhof gebouwd van grote symmetrische 17de-eeuwse huizen. Daarachter blijven de middeleeuwse claustrale huizen intact. Tussen het vierde en vijfde perceel werd de Boothstraat aangelegd. Aan de oostkant krijgen de gebouwen aan de Drift representatieve grachtengevels, terwijl daarachter nog verschillende middeleeuwse panden konden schuil gaan.

Het Janskerkhof kreeg stedelijke allure met grote blokvormige huizen in de stijl van het classicisme. Het was een stadsplein geworden met een AAA-status. Tijdens de wandeling over het Janskerkhof na afloop van het Platform liet Frans Kipp zien wat er aan de noordkant van het plein nog allemaal over is van de middeleeuwse en zeventiende-eeuwse bebouwing. Deze wandeling in combinatie met de 3D-reconstructies zorgt ervoor dat we nu een heel goed beeld hebben gekregen van de bebouwing van de immuniteit van Sint Jan door de eeuwen heen.

ATS

ATLAS VAN DE VERSTEDELIJING IN NEDERLAND
JAAP EVERT ABRAHAMSE, SPECIALIST HISTORISCHE
STEDENBOUW, AFD. LANDSCHAP, RCE

De huidige kennis van stadsontwikkeling is vooral op lokaal niveau aanwezig. Tot nu toe was geen landelijk overzicht voorhanden waarmee steden onderling vergeleken konden worden. En wat er is, beperkt zich min of meer tot de universiteitssteden en de hoofdstad van ons land. Voor het overige zijn de gegevens erg mager.

In 2014 is een omvangrijk boek op de markt gekomen dat voorziet in de geschetste leemte. Een atlas van de verstedelijking in Nederland. In de atlas zijn niet alleen bekende steden opgenomen, maar ook minder bekende. De focus lag op wat er daadwerkelijk is aangelegd, de gebouwde stad dus. Plannen en ideeën van stadsontwikkeling en uitbreidingen die nooit of nog niet zijn gerealiseerd, zijn buiten het onderzoek gehouden. Alle in de atlas opgenomen steden zijn op dezelfde wijze benaderd. De opgedane kennis is vastgelegd in nieuwe uniforme kaartreeksen. Hierdoor is goed onderling vergelijken mogelijk. Er wordt in de atlas niet alleen aandacht besteed aan de Randstad, maar aan heel Nederland. Het behandelen van alle steden is echter ondoenlijk. Er is een beperking aangebracht door alleen de 35 grootste stedelijke gemeenten te selecteren volgens de inwoneraantallen in 2010. Omdat dit bouwhistorisch platform in het teken staat van Utrecht, zoomt de spreker verder in op deze stad. Utrecht staat in de rij van 35 grootste steden op de vierde plaats. De spreker neemt ons mee in een verhaal over de totstandkoming van deze atlas en de keuzes die zijn gemaakt.

De atlas is opgedeeld in drie delen. Ten eerste een beschrijving van de 35 steden van de 11de tot de 21ste eeuw, ten tweede chronologische vergelijking van de 35 steden, en ten derde enkele thema's die door de eeuwen heen een rol speelden in de steden, zoals: water, wederopbouw, parkeren e.d.g

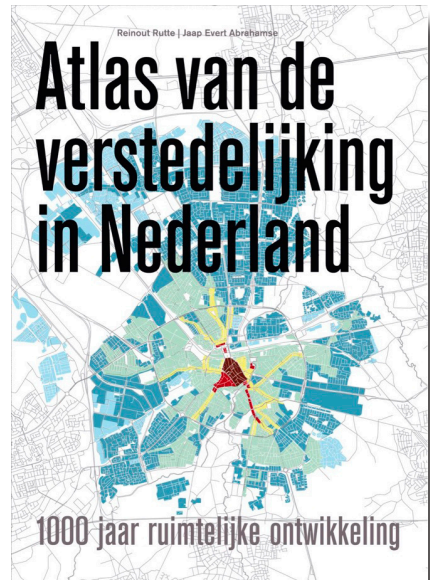
De 35 steden zijn onderverdeeld in vijf groepen, op basis van de soort stadswording en de ruimtelijke ontwikkeling: 1. Oudste steden, 2. Tweede generatie steden, 3. De grote drie, 4. Industriesteden, en 5. Woonsteden. Bij woonsteden moet gedacht worden aan de opkomst van het forensisme. Door de uniforme weergave van de gegevens van de 35 steden in kaarten en grafieken zijn ze heel handig om onderling visueel te vergelijken. De ontwikkeling van industriesteden kenmerk zich door twee stedenpatronen, een dicht, of een meer verspreid liggend patroon. Uit het onderzoek blijkt dat Amsterdam in alle opzichten dominant is. Dit is duidelijk op te maken uit het kaartmateriaal en de grafieken in vergelijking met die van andere steden. Van elke van de 35 steden zijn groeikaarten in kleur opgenomen. Meestal is de groei van steden ontstaan rond infrastructuur,

zoals waterwegen, spoorwegen en snelwegen. Dit onderdeel wordt behandeld in het tweede deel van de atlas. Nogmaals neemt de spreker de stad Utrecht als voorbeeld want Utrecht doet het goed in alle tijden en de stad neemt een belangrijke plaats in de periferie van de Randstad in. Utrecht is jaloers op de drie grootste steden en volgens de spreker is dat de reden dat zij veel aandacht besteedt aan de tekeningen van plannen voor stadsuitbreidingen.

De spreker volgt de indeling van de atlas. Als laatste komen de transformaties in binnensteden aan bod, die als een van de thema's in het derde deel van het boek zijn opgenomen. Als voorbeeld worden de kloosterterreinen in Haarlem genomen. De spreker toont een visuele weergave van wat er met deze kloosterterreinen is gedaan, gesloopt of herbestemd. Daarna komt Utrecht nog even aan bod met haar kloosterterreinen. Specifiek voor Utrecht zijn de werfkelders. Dit van oorsprong particuliere initiatief ontwikkelt zich ongeremd totdat de gemeente ingrijpt om dit proces te leiden.

Door de lezing wordt duidelijk dat wederopbouw geen nieuw fenomeen is, maar voor alle tijden geldt. Immers er hebben altijd catastrofes plaatsgevonden, zoals oorlog, storm, overstromingen enz. De mens reageert daarop door verwoeste panden te herbouwen en verwoeste gebieden opnieuw te ontwikkelen.

Ter illustratie toont de spreker enkele beelden van de spoorzone te Utrecht. Is het een VINEX-locatie in de stad of wordt het een onderdeel van de stad? De historische ontwikkelingen van een stad biedt handvatten om te voorkomen

dat de spoorzone een stad in de stad wordt. Dan is het nodig deze historische ontwikkeling te kennen. Daar draagt deze atlas een steentje aan bij.

WVR

HUIZEN AAN HET JANSKERKHOF. OVER DE GESCHIEDENIS VAN EEN LOMMERRIJK PLEIN IN UTRECHT

*CAROLINE PELSER, STRAFRECHTJURIST EN ONDERZOEKER
HISTORISCH ERFGOED*

Een als hobby begonnen onderzoek over enkele bewoonsters is uitgegroeid tot een omvangrijk onderzoek naar de geschiedenis van het Janskerkhof te Utrecht. Een in het Centraal Museum van Utrecht aanwezig schilderij heeft de interesse gewekt van de spreekster. Het gaat om een schilderij van het Janskerkhof uit 1779 van de hand van Isaac Ouwater.

De ontdekkingstocht van de geschiedenis van het Janskerkhof is begonnen met het onderzoek naar drie bewoonsters, Aletta Pater (1641-1725), Henriette van Nassau-Zuylestein (1688-1759), en Maria Duyst van Voorhout (1662-1754).

Samen met haar zwager, Johan van Nellesteyn, kocht Aletta Pater in 1661 twee percelen, het voorste stuk van het middeleeuwse Claustraal erf IV. Van Nellesteyn kreeg het oostelijke deel (Janskerkhof 15a) en Aletta Pater het westelijke deel (Janskerkhof 16). Aletta had hier haar werkadres. Het pand is 300 jaar in familiebezit geweest en er zijn veel gegevens aanwezig in Het Utrechts Archief, het Centraal Museum en in het Jaarboek Oud-Utrecht 2002.

Henriette van Nassau-Zuylestein was een vriendin van iemand uit het koninklijk huis die bij haar op bezoek kwam en bleef logeren. Naar haar is veel onderzoek gedaan. Zij woonde op Claustraal erf XVII waarop in de periode 1651/1658 nieuwe bebouwing kwam. In 1885 werd het pand vervangen, zodat van het oorspronkelijk pand niets meer aanwezig is. Ook dit tweede pand is afgebroken, en wel in 1975 na verbreding van de Lange Jansstraat. Gegevens over het oorspronkelijke pand zijn dan ook alleen te verkrijgen door archiefonderzoek.

Maria Duyst van Voorhout werd geboren in Delft, als dochter van Hendrik Duyst van Voorhout, burgemeester van Delft, en Cornelia Doublet. In 1685 hertrouwde zij met de Utrechter Frederik Adriaan baron van Reede van Renswoude (1659-1738). Het echtpaar kreeg één kind, een dochter die op zeer jonge leeftijd overleed. Maria had van haar ouders een groot kapitaal geërfd en in haar eigen testament heeft zij haar vermogen nagelaten aan de weeshuizen van Utrecht, Delft en Den Haag. Dit deed zij onder de voorwaarde

De drie bewoonsters van het Janskerkhof waarmee het onderzoek is begonnen.

dat het geld zou worden besteed aan onderwijs voor kansarme maar begaafde wezen. Naar aanleiding van haar testament is o.a. de Fundatie van Renswoude ontstaan.

Dankzij het tijdrovende onderzoekswerk van de spreekster worden de puzzelstukjes van de bewonersgeschiedenis meer en meer bekend. Huuraktes, kwitanties e.d. zijn dankbare vondsten. Niet alleen van ‘de eerste drie bewoonsters’ waarmee het onderzoek is begonnen. De geschiedenis van het Janskerkhof wordt meer en meer ontsloten. Door het onderzoek is o.a. het bewijs geleverd dat Maria Duyst van Voorhout Janskerkhof 13 huurde en niet wat tot nu toe werd aangenomen, dat zij het huis op Claustraal erf V had geërfd. Janskerkhof 13 wordt het Gouden Eeuwuis genoemd en is gebouwd in opdracht van Bartholomeus van Vloten. Wie de architect is geweest, is niet met zekerheid te zeggen. Uit het onderzoek zijn verbanden en aanwijzingen dat de architect de Utrechtse stadsbouwmeester Hendrick Aertsz Struys is geweest.

Bij het onderzoek zijn ook oude prenten geanalyseerd. Dat is uitkijken, omdat deze niet altijd de werkelijkheid weergeven, maar van Caspar Specht is bekend dat hij een accurate tekenaar was. Hij heeft ook het gebied van het Janskerkhof getekend en bovendien woonde hij zelf in deze wijk. Zulke tekeningen kunnen het onderzoek versterken, want van Janskerkhof 13 is uit de beginperiode in het archief alleen een oude kelderplattegrond aanwezig. In zo’n geval is een accurate tekening van grote waarde.

In akten is informatie te vinden van de huizen. Via de bewonersgeschiedenis zijn details, interieurafwerkingen, inrichting en indeling van huizen te achterhalen die in de loop van de tijd verloren zijn gegaan. De spreekster toont

aan dat het ook mogelijk is om via onderzoek naar de bewonersgeschiedenis het dagelijkse sociale leven van het Janskerkhof te reconstrueren. Uit deze lezing wordt duidelijk dat bewonersonderzoek een substantiële bijdrage levert aan andere vormen van historisch onderzoek.

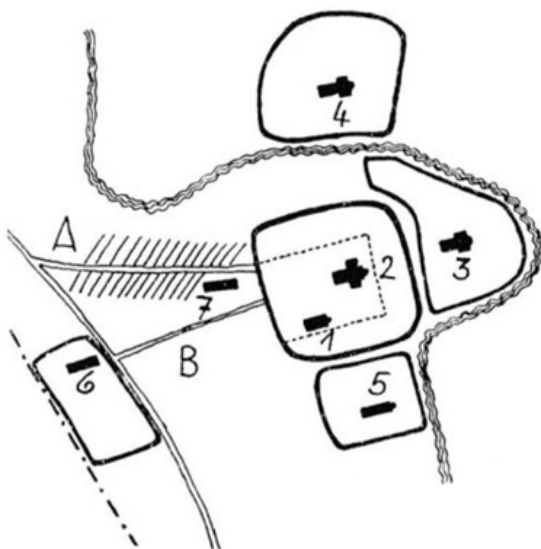
Alle informatie die door de spreekster wordt verzameld is beschikbaar via haar website www.huizenaanhetjanskerkhof.nl. Een site die zeer de moeite waard is om te bezoeken.

WvR

HET UTRECHTSE KERKENKRUIS ANDERS BEKEKEN

DIRK J. DE VRIES, BOUW- EN ARCHITECTUUR HISTORICUS, RCE

Vijf kerken die in kruisvorm zijn aangelegd en een plattegrond-schema, dat door de oriëntatie of windrichting van de hoofdas naar het oosten is bepaald wordt een kerkenkruis genoemd. Het fenomeen zien wij ook in steden als Bamberg, Paderborn, Luik, Fulda en Hildesheim. Dat van Utrecht is

Het Utrechtse kerkenkruis: 1. Salvator of Oud Munster, 2. Dom, 3. Sint Pieter, 4. Sint Jan, 5. Sint Paulus, 6. Sint Marie. (Herkomst: E. Herzog, 1964)

ontstaan in de tijd van bisschop Bernold (11de eeuw). Reeds aan het eind van de 19de eeuw hield archivaris S. Muller (1898) zich met dit thema bezig. Thans is het al jarenlang een onderwerp van discussie.

Het kruisschema in Utrecht heeft de volgende samenstelling: in het centrum de Dom, ten oosten de Pieterskerk, in het noorden de Janskerk, aan de westzijde de Mariakerk en aan de zuidzijde moet volgens contemporaine bronnen de thans niet meer aanwezige Pauluskerk/-abdij, eerder nog de St. Salvator, hebben gestaan.

De kruisvorm is weliswaar georiënteerd maar ook scheef getrokken. Bovendien zijn de kerken niet in dezelfde periode gesticht en ook bestaan er in middeleeuwse bronnen geen meldingen van de kruisvormige opzet. Dit alles geeft aanleiding tot twijfels en een ontkenning van het kerkenkruis-concept (C.J.C. Broer, 2001).

De Vries vraagt zich af of er misschien toch wel iets van waarheid in de veronderstelling zit. Hij stelt dat mogelijk lokale, geografische omstandigheden (b.v. het verloop van de Rijn en/of een aftakking) en de patrocinia/patronaten een rol hebben gespeeld bij de positionering van de gebouwen en de bepaling van de afwijking van de windrichting en scheefstand. Ook mag volgens hem het ontbreken van bronnen geen reden tot afwijzing van het concept zijn.

Mogelijk hebben politieke omstandigheden een rol hebben gespeeld (A. Mekking, 1988). Zo bevinden zich in de Dom, bij het vroegere hoogaltaar, twee onopvallende tegels, waarop wordt gememoreerd dat in de Dom de harten van de keizers Koenraad II en Hendrik V waren begraven en later zijn verplaatst; dit zou in 1475 zijn geweest (Penders, 2016). Rooms-Duitse koningen-keizers werden hier gememoreerd, maar ook bouwvakkers, steenhouwers e.a. hadden soms de gewoonte om wapens, teksten, data en niet alleen voor de Dom relevante merken achter te laten, vermoedelijk ook vaak aangebracht met een verwijzing naar een oriëntering. Dergelijke tekenen treft men veelal ook elders aan.

De spreker filosofeerde verder over de 'oosting' van de Dom, d.w.z. met het koor naar het oosten. De kerk is bovendien een ruimte waar ook 'oriënterend' wordt gebeden (J. te Velde, 2010) en begraven – namelijk in de richting waar het licht vandaan komt, symbolisering van Christus (Licht van de Wereld, Zon der Gerechtigheid, Verschijning en Wederkomst van Christus). Waarom vele kerken dan afwijken van deze juiste richting, die al in vroeger tijden nauwkeurig kon worden bepaald, blijft een vraag? De afwijking kan ook niet verklaard worden door de data van feestdagen van de patroonheiligen (R. Sanders, 1997). Een puur oostelijke richting zou ook 'onzinnig' zijn, volgens De Vries, dat zou uitkomen in Siberië. Meer waarschijnlijk gaat het om Jeruzalem, zodat de oriëntatie eigenlijk in zuidoostelijk richting moet worden gezocht. In het kerkenkruis ligt mogelijk een verwijzing naar het Hemelse Jeruzalem besloten. Het kruis kan in vele kunstvormen, plat, liggend of opgericht worden uitgebeeld. Daarvan werd een uitgebreide reeks afbeeldingen getoond: van Christus, Maria, Johannes, Petrus en Paulus, de aartsengel Michael, de Kruisiging, het Laatste Oordeel; thema's als de Verlossing, de betekenis van goed en fout

Grafkelder Aardenburg. (foto RCE)

en andere connotaties; de positionering van de thema's van schilderijen in grafkelders, op altaren en/of sluitstenen, etc. (D.J. de Vries, 2014). Uit de vele voorbeelden kwam de spreker uiteindelijk tot de slotsom dat steeds de figuur van Christus een hoofdrol speelt, een positie in het midden en aan de oostzijde inneemt, met voor de beschouwer Petrus links, Paulus rechts, Maria opnieuw links en Johannes rechts. Voorbeelden zijn o.a. in plattegrond de patrocinia van de nevenkoren van de Utrechtse St. Salvator en in opstand het hoofdaltaar in de Pieterskerk in Leiden, verder steenhouwersmerken in de Bergkerk in Deventer (votief-aanwijzingen op kolommen, zuidoost- en noordwestrichting aangevend), graven in Aardenburg en Brugge etc.

De hypothese was: het kruis is een symbool van belang en legt een (beladen) richting/oriëntatie op die samenhangt met goed en met kwaad, respectievelijk hemel en hel.

Dit alles leidt tot de conclusie dat de oriëntatie van het kerkenkruis in Utrecht in feite zuidoost moet zijn, in de richting van Jeruzalem. Gezien vanuit de Dom kan er een diagonaal getrokken worden (richting Jeruzalemstraat!) waarbij de Pieterskerk links komt te liggen en de Paulusabdij rechts, overeenkomstig menige opstand. In die configuratie ontvangt een dode die in de Domkerk begraven ligt 'tweevoudige rugdekking' van links Johannes en rechts Maria achter zich. Spiegelbeeldig dus, zoals ook de sluitstenen in de Dom, namelijk in het gewelf van de kapel van Rudolf van Diepholt (1456): in het midden het wapen van het Domkapittel, met daar omheen de symbolen van St. Pieter, St. Jan, de Hl. Maria en dat van St. Salvator i.p.v. St. Paulus (vondst van C.J.C. Broer/M.W.J. de Bruyn, 2001).

Het idee van een richting i.p.v. een conceptuele kruisvorm is mede ingegeven door een kaart met de 'Itinaria di Gerusalemme' waarop een strakke

zuidoostelijke lijn is te volgen, vanaf Ierland tot aan Jerusalem. Deze lijn wordt gemarkeerd door aan St. Michael gewijde kerken/ kloosters/ abdijen/ heiligdommen en pelgrimsoorden, die gebouwd zijn op afstanden van ca. 1000 km. De rol van de aartsengel Michael is niet anders dan die van Christus, Maria, Johannes, Petrus en Paulus ten tijde van het Laatste Oordeel, namelijk begeleiden van de ziel in de richting van het hemelse Jeruzalem.

ES

BOUWHISTORISCH PLATFORM

21 SEPTEMBER 2016 RCE AMERSFOORT

BURGWAL 80-81, KAMPEN

GEERT JAN VAN DER SCHEE, BOUWHISTORICUS

Geert Jan van der Schee heeft in 2014 na zijn opleiding hbo+ in Utrecht een bureau voor bouwhistorisch onderzoek opgericht in zijn woonplaats Kampen. In zijn voordracht besprak hij de twee panden Burgwal 80-81 te Kampen die recentelijk in bezit kwamen van een nieuwe eigenaar. De bedoeling van de koper was het ene pand in gebruik te nemen (nr. 81) als woonhuis en het tweede tot appartementen te verbouwen (nr. 80). Voor de vergunningsaanvraag kreeg Van der Schee de opdracht de bouwhistorische potenties (verwachtingen) in kaart te brengen en een bouwhistorische opname te doen van het pand nr. 80. De bewoningsgeschiedenis moest achterwege blijven.

De panden zijn gelegen in de nabijheid van de Broederkerk. Zij hebben beide een opbouw van drie bouwlagen onder schilddaken en zijn voorzien van een doorlopende gevel, waarvan een afwijkende kleurafwerking de twee huizen onderscheidt. Nr. 80 heeft een breedte van vier smalle traveeën en nr. 81 heeft er drie. De plattegronden van de begane grond en de verdieping maken duidelijk dat er tussen de panden gangen bestaan. Die van nr. 80 heeft dikkere scheidingsmuren. De aanbouw aan de achterzijde is van jongere datum en heeft slechts bij nr. 81 een verdieping.

Het beeldmateriaal toont in 1875 een breed pand met een zeven traveeën brede gevel met in het midden de ingang, en een regelmatige vensterindeling. Verrassend is de toenmalige situatie aan de achterzijde, twee panden, verschillend van hoogte, en gescheiden door een middenpartij met hoge toren. Een tekening van C. Pronk schetst een beeld van de stand van zaken in 1732:

Burgwal, v.l.n.r. nr. 81 en nr. 80. (foto G.J. van der Schee)

achtergevels met topgevels en een achzijdige toren met uivormige bekroning. Op een kaart uit 1598 (P. Utenwael) is te zien dat een (burg-)wal en een vrij brede gracht oorspronkelijk aan de landzijde de rand van de stad vormden. Het is mogelijk dat de naar de binnenstad gerichte achtergevel als belangrijk front werd gezien. De kadasterkaart uit 1832 bevestigt, dat het om een zeer groot pand met grote tuin gaat. Binnen de omtreklijnen valt ook nog een derde huis Burgwal nr. 82.

Interessante vondsten deden zich voor in nr. 80: in de achterkamers bestond de balklaag uit moer- en kinderbalken, ondersteund door consoles met dubbele en/of drievoudige peerkralen. Op de begane grond heeft de balklaag eikenhouten balken (dendro 1344). Opmerkelijk is dat deze balken aan de bovenkant van de muur aan de gangzijde met de koppen doorsteken en in de gang zichtbaar zijn. Nader bezien was deze een snel, eenvoudig gebouwde muur een vroegere buitenmuur. Ook het smeedwerk (ankers, veren) is met weinig finesse uitgevoerd. Duidelijk is dat hier sprake is van een vroeger aanwezige gang tussen de twee huizen nrs. 80 en 81. Een vergelijkbare gang, overeenkomende balkformaten, HoH-afstanden en de eenvoudige bouwwijze met overeenkomende baksteenformaten in de zijmuren werden ook aangetroffen bij Burgwal 96 (dendro 1329).

HEDEN

Huidige plattegrond en eerste verdieping Burgwal 81 en 80.

De begane grond van nr. 80 is verder niet onderzocht, wel zijn op de balken schilderingen met ranken, leeuwen en wapens zijn aangetroffen (1343-1345), en ze zullen gespaard worden voor de sloop.

Van de oorspronkelijk 26 m hoge toren is veel gesloopt. Er resten nog een zijmuur, een oude muur met klampen, in het interieur een ronding en een boog met strekken (wellicht een vroegere doorgang). De indeling van de achtergevel van nr. 80 werd in 1809 vernieuwd, maar de oude indeling werd gehandhaafd. Van der Scree vergeleek de oude achtergevel van nr. 80 ook met de zandstenen gevel van het gotische huis Oudestraat 158 (dd 1500).

Enkele vondsten in het interieur van nr. 81 zijn: op de begane grond een enkelvoudige, alternerende eiken balklaag, zonder kinderbalken (1453, 1511). Op de verdieping is de oude achtergevel aangetroffen, met een houten bolkozijn (eind 15de eeuw) en in de muur een aftekening van een spant met korbeel (vroeger kapsant?); verder een wandschildering (draperie, begin 19de eeuw).

Concluderend kan een reconstructie van de bouwgeschiedenis van de panden worden gemaakt, door de spreker geïllustreerd door een aantal opeenvolgende tweedimensionale tekeningen:

14de eeuw: in 1343 was nr. 80 een klein pand met verdieping, en drie vensterassen. In 1354 was nr. 81 een breder pand, met één bouwlaag, zaal met binnenhaard, drie vensterassen.

In de jaren 1375-1400 werd nr. 81 opgehoogd met een tweede verdieping, en nr. 80 kreeg een aanbouw, een achterkamer met verdieping. 16de eeuw: de nrs. 80 en 81 werden verbouwd tot stadskasteel, met een toren aan het einde van de gang die een verbinding vormde tussen beide huizen. Er kwam een nieuwe voorgevel aan de Burgwalzijde. Nr. 81 kreeg een tweede aanbouw, drielaags, met de belangrijkste kamer achter.

Het verhaal van Van der Schee was bijzonder helder gestructureerd. Wel werd ook het nadeel duidelijk zichtbaar van een beperkte opdracht, ook gevolg van een vermoedelijk, opgelegd korte productietijd. Ten eerste mocht er geen tijd worden besteed aan de bewonersgeschiedenis. De getoonde schilderijen met wapens prikkelen echter de nieuwsgierigheid. Heeft niet ook de eigenaar belang bij enige kennis van zaken? Kan een archivaris niet hulp bieden bij de identificatie? Ten tweede, de beknopte uitwerking van de algehele bouwgeschiedenis. Het had misschien weinig moeite gekost deze inzichtelijk te maken met een of meer plattegronden van de laatste bouwfasen. Niet alleen de vroege ontwikkeling van de beide panden en de vereniging tot één (1345-16de eeuw) had zo in kleuren kunnen worden aangegeven, ook die in latere eeuwen. Bijvoorbeeld had de nieuwe splitsing van de panden (na 1875) inzichtelijk kunnen worden gemaakt zoals men kan concluderen uit de vernieuwde geveldetails met eclectische vormen en verder de wijziging van de kap aan de straatzijde.

ES

BRIGITTENSTRAAT 1 IN UTRECHT

*LAMMERT VAN HEMERT, BOUWHISTORICUS BIJ VAN HEMERT
BOUWHISTORIE*

In 2016 deed Van Hemert bouwhistorisch onderzoek naar de Brigittenstraat 1 in Utrecht. Het pand wordt momenteel verbouwd tot appartementen. Er was uit eerder onderzoek bekend dat het gebouw delen van het voormalige Brigittenklooster herbergt, en door de thans ingrijpende verbouwing was een grondig bouwhistorisch onderzoek mogelijk. In zijn lezing gaat Van Hemert in op drie belangrijke punten: gebied, gebouw en waardering/analyse.

De Brigittenstraat ligt in het Museumkwartier in het zuidoostelijke deel van het centrum van Utrecht. Dit gebied behoorde tot het kapittel van Oudmunster. Uit archeologische opgravingen blijkt dat bij de Brigittenstraat, op de plek waar nu de Oude en Nieuwe Kamp liggen, het watertje Oudelle stroomde. Eind 14de eeuw werd de Nieuwegracht aangelegd, de Oudelle gedempt en het gebied opnieuw verkaveld. Kort daarna (1409) zal ook de eerste (klooster)

bebouwing aan de Brigittenstraat zijn gerealiseerd. In 1484 werd het klooster gewijd aan de heilige Brigitta van Zweden. Na de Reformatie is het klooster niet meer in gebruik en in 1633 wordt het terrein in percelen verkocht. Op de kadasterkaart is het kloosterterrein nog herkenbaar.

Het pand aan de Brigittenstraat bestaat uit drie bouwvolumes. Een bouwblok met de nok evenwijdig aan de straat met de voorgevels van Brigittenstraat 1 en 3. Daarachter een smaller bouwblok dat hoort bij Brigittenstraat 1 en in het verlengde hiervan een rechthoekig bouwblok dat hoort bij zowel Brigittenstraat 1 als 3. Aangenomen werd dat het voorste deel aan de straat 17de-eeuws is en de daar achter gelegen delen: de spinkamer (Brigittenstraat 1) en de aalmoezenierskamer (Brigittenstraat 1 en 3) behoorden bij het middeleeuwse klooster.

Uit het bouwhistorisch onderzoek kwamen verschillende bevindingen over de eerste bouwphase. De moerbalken in de spinkamer bestaan uit een bijzonder ruwe balklaag en zijn te dateren op 1407. Ook de onderkeldering van de spinkamer met kruisribgewelf kan omstreeks die tijd geplaatst worden. Door ontleistering van de muur tussen Brigittenstraat 1 en 3 kwamen vensters tevoorschijn en een kaarsnis. De kap op de aalmoezenierskamer was niet te dateren. De noordgevel van de spinkamer heeft een baksteenformaat van 30 x 14 x 7 cm en heeft vensteropeningen die waarschijnlijk gewijzigd zijn in 1484 en dichtgemaakt tijdens verbouwingen in 1633.

In 1633 werd het betreffende perceel gekocht door Jacob Verbeek en die heeft toen zowel nummer 1 als 3 verbouwd tot woonhuis. Hij heeft doorbraken gemaakt tussen voor- en achterbeuk en een scheidingswand aangebracht tussen de twee huizen. De voorbeuk aan de straatkant kreeg toen de huidige 17de-eeuwse voorgevel en een grenen kap. Het vloerpeil van de verdieping werd verlaagd. Ook bij de voorbeuk blijkt het te gaan om een verbouwing van een pand uit 1407. De westgevel van de voorbeuk bestaat voor een groot deel uit metselwerk uit die tijd met een steenformaat van 30/29 x 14/15 x 6,5 cm. Er zijn ook bouwsporen uit die tijd zoals inkassingen voor de enkelvoudige

Dendrochronologisch onderzoek van deze balk leverde de datum 1407 op.

balklaag (boven de huidige vloer van de verdieping) en ontlastingsbogen. In de scheidingsmuur tussen 1 en 3 werden een peerkraagconsole en een moerbalk aangetroffen.

Rond 1742 werd Brigittenstraat 1 opnieuw verbouwd. Er kwam een groot nieuw trappenhuis en de achterkamer kreeg een stucplafond in late Lodewijk XIV-stijl. De buitengevel kreeg nieuwe kozijnen en aan de achterkant werd een keuken gebouwd. Eind 19de eeuw werd er wederom verbouwd en kwam er onder andere een nieuwe verbinding tussen voor- en achterbeuk.

Wat brengt het bouwhistorisch onderzoek ons, of in de woorden van Van Hemert: wat vertelt het nou? Dat Brigittenstraat 1 en 3 een uniek pand is, waarin twee kloostergebouwen bewaard zijn gebleven. Het geeft ook inzicht in de (bouw)historische ontwikkeling van deze hoek van Utrecht. Verdiepend bouwhistorisch onderzoek is hier zeer waardevol gebleken en het verdient aanbeveling om de verschillende onderzoeken op het terrein van de Brigittenstraat samen te voegen. Er zijn ook resten gevonden van de kapel van het klooster en er is een gouden ring gevonden van een van de vrouwen in het klooster.

ATS

OUDE DELFT 50-52, ONDERZOEK NAAR DE KAPCONSTRUCTIE *EVA OSINGA-DUBBELBOER, ZELFSTANDIG BOUWHISTORISCH ONDERZOEKER EN ARCHITECT*

Spreester Eva Osinga-Dubbelboer is opgeleid als architect aan de TU Delft. Van 2014 tot 2016 volgde zij de hbo+ opleiding Bouwhistorie. Haar afstudeerproject betrof het pand Oude Delft 50-52 in Delft, sinds 1956 de huisvesting van de Delftse Studentenvereniging Sint Jansbrug. Na een algemene bouwhistorische opname van het pand, verrichtte zij verdiepend onderzoek naar de kapconstructie en naar het 18de-eeuwse interieur. Sinds 2014 werkt zij als zelfstandig bouwhistorisch onderzoeker en architect.

De spreker begint haar lezing met een algemeen verhaal over de bouwgeschiedenis van het pand. Zoals zo vele huizen in dit gedeelte van Delft werd Oude Delft 50-52 nieuw gebouwd na de stadsbrand van 1536. Een kelder was het enige dat vermoedelijk nog restte van een oudere voorganger. Het pand, een brouwerij, bestond in oorsprong uit een hoofdhuis met een dwars zijhuis aan de straatzijde en een laag achterhuis, zoals te zien is op de Kaart Figuratief uit 1675.

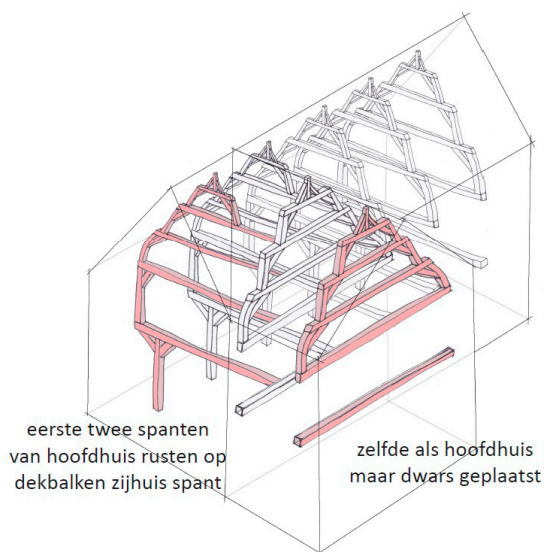
De opzet maar ook de hoge ouderdom van het pand is ook in de huidige situatie nog goed afleesbaar. De draagconstructie van de hoofdbouw bestaat

uit een houtskelet, zoals goed te zien is ter plaatse van de overdekte gang, waar de muurstijlen en korbels ruim een meter naar binnen zijn verplaatst. De 16de-eeuwse kapconstructie is geheel in eikenhout uitgevoerd en bestaat uit vijf spanten boven de hoofdbouw en twee identieke kapspanten boven het dwarshuis. Ieder spant is opgebouwd uit drie gestapelde jukken en een nokstijlgebintje. De moer- en dekbalken van de eerste twee gebinten van de hoofdbouw lopen verder door en zijn opgelegd in balken van het eerste dwarsgeplaatste gebint. In de kap zijn twee systemen van telmerken aangetroffen, waaronder rondgaande merken (linkerzijde: van achter naar voor I t/m V / rechterzijde: van voor naar achter VI t/m VIII).

Voorgevel Oude Delft 50-52.

In het midden van de 18de eeuw werd het pand gesplitst in twee aparte woningen, Oude Delft 50 (rechterdeel) en Oude Delft 52 (linkerdeel), en tevens naar achter toe uitgebreid. Haaks op de voorgevel werd een muur geplaatst die het pand in tweeën deelde. Beide panden kregen min of meer dezelfde plattegrond, zij het in spiegelbeeld. De 16de-eeuwse topgevel werd verwijderd en vervangen door een klassieke lijstgevel. Voor de kap betekende dit dat van spant I het bovenste (derde) juk en het bijbehorende nokstijlgebintje verwijderd werden. De verwijderde onderdelen werden door de onderzoekster teruggevonden in een achterhuisje dat toen gebouwd moet zijn. Op het hergebruikte spant werden de telmerken V en VI aangetroffen, welke thans ontbreken in de reeks telmerken waargenomen in de hoofdbouw. De modernisering van de voorgevel had ook voor de kap van het dwarshuis gevolgen. Door het ophogen van de gevel was de dakhelling gewijzigd. Om het nieuwe dakvlak te kunnen dragen werd een hulpconstructie nodig om de flieringen verder naar buiten te kunnen brengen. De zo ontstane 'wat vreemde' kapconstructie deed de studenten geloven dat de kap een keer gedraaid zou zijn. Die mythe heeft Osinga-Dubbelboer met haar onderzoek in elk geval weten door te prikken.

De 16de-eeuwse kapconstructie van Oude Delft 50-52.

In 1956 werd het pand Oude Delft 52 door de Delftse Studentenvereniging Sint Jansbrug aangekocht. Een ingrijpende verbouwing volgde, waarbij het 18de-eeuwse interieur werd uitgebroken ten behoeve van één grote sociëteitszaal. In 1985 werd ook de rechter helft, die tot die tijd nog gewoon als woonhuis in gebruik was, aangekocht. Na bijna twee eeuwen werden beide panden weer verenigd tot één eigendom. Fysiek zijn het echter nog steeds twee gescheiden panden, met de zalen van de vereniging in het linkerdeel en de kantoorruimten en andere functies in het rechter deel. Het 18de-eeuwse interieur van Oude

Delft 52 bleef voor een belangrijk deel behouden. Deze situatie is tot op heden zo gebleven.

In het tweede deel van haar lezing ging Osinga-Dubbelboer dieper in op een aantal aspecten van de kapconstructie van de hoofdbouw, namelijk de constructieve opzet, de materialisatie (houtsoort, afmetingen, houtkwaliteit), de vlakbewerking, verbindingen en kraslijnen, merken en overige zaken. Naast de telmerken werden er verschillende eigendoms- en vlotmerken, een zaagdriehoekje en verschillende vlotgaten aangetroffen. Verder is er zeer uitvoerig gekeken naar de wijze waarop het hout bewerkt was (gezaagd of behakt). Zich afvragend of hier enig systeem in aan te brengen was, is door de onderzoekster voor ieder onderdeel van de kap en voor ieder van de vier vlakken de wijze van afwerking genoteerd. Dit leverde een berg aan gegevens op, die ondanks de verschillende statistische benaderingswijzen helaas toch niet tot een eenduidig beeld leidden. Enkele conclusies konden wel getrokken worden: de meeste windschoren ter hoogte van het tweede juk zijn gezaagd. De meeste van de hangbalken één niveau lager (eerste juk) zijn echter behakt. En ruim driekwart van de flieringen ter hoogte van het tweede en derde juk zijn daarentegen weer gezaagd.

De grondige bestudering leverde dus eigenlijk meer vragen op dan antwoorden. De spreekster sloot dan ook af met een voorstel voor een onderzoeksagenda waarin de volgende vragen aan bod zouden kunnen komen:

- Hoe werd het hout bewerkt voor gebruik in een kapconstructie?
- Waar komen welke kraslijnen voor en waarom?
- Waar komen welke merken voor en wat is hun functie?
- Waar komen welke steegaten voor?

Zij riep op tot meer systematisch onderzoek van kapconstructies.

Systematische documentatie volgens één en hetzelfde systeem zou het vergelijken van kappen tussen verschillende steden en uit verschillende perioden mogelijk maken. Aangezien dit, zo weet de onderzoekster uit eigen ervaring, een zeer tijdrovende en dus commercieel wellicht niet haalbare opgave is, ligt hier wellicht een mooie uitdaging voor studenten van de opleiding bouwhistorie.

AH

TERUGGEVONDEN FLEXIBILITEIT IN ROTTERDAM *JACQUELINE DE GRAAUW, TU DELFT EN KU LEUVEN, ZELFSTANDIG BOUWHISTORICA*

Teruggevonden flexibiliteit in het klaslokaal luidde de titel van de presentatie van Jacqueline van haar bouwhistorisch onderzoek naar een schoolgebouw in de Rotterdamse Tolhuisstraat. Aanleiding voor het onderzoek was de zoektocht van een Daltonschool naar een dependance in de buurt. In een fraaie presentatie liet ze eerst de ontwikkeling van Katendrecht zien, dat zijn bestaan ontleende aan een veer over de Maas, maar na 1900 ingeklemd raakte tussen de Rotterdamse havenuitbreidingen. In die nieuw gevormde havenarbeidersbuurt verrees de school in 1907 naar ontwerp van de directeur der gemeentewerken G.J. de Jongh (1845-1917). Na invoering van de algemene leerplichtwet in 1901 waren veel nieuwe scholen nodig en alleen al in Rotterdam ging het om 118 scholen 'naar het systeem De Jongh'. Helaas is niet geheel duidelijk wat dat systeem precies inhield. Voordien werden deze nieuw te bouwen scholen niet zelden midden in een bouwblok geplaatst, maar in Katendrecht kwam het in de straatwand, met lichtinval uit het oosten. De sober uitgevoerde school had de vorm van een drielaagse gangschool van twaalf lokalen (twee maal zes klassen), een ingang met daarboven de docentenkamer en een aangrenzend gymnastieklokaal. De klaslokalen kregen aan één zijde buitenlicht en aan de andere zijde licht vanuit de gang, maar het meest interessant bleken de scheidingswanden tussen de lokalen. Deze bestonden uit een houten raamwerk met kleine ruitjes en konden zijlings en omhoog weggeschoven worden om grotere ruimten te vormen. Met de crisis in de jaren dertig trokken veel gezinnen uit Katendrecht weg en

De ontdekking van de oorspronkelijke scheidingswanden.

werden de onderste twee bouwlagen in 1938 ingericht tot Volkshuis, waarna de school in de Tweede Wereldoorlog overwegend leeg stond. Nieuwe maatschappelijke taken na de oorlog leidden in 1963 tot een ingrijpende verbouwing van het Volkshuis waarbij veel van de afscheidingswanden eruit gingen en systeemplafonds ingebracht werden. Uiteindelijk leek de voormalige school één 'platencircus'. Begin deze eeuw werd dit gevolgd door leegstand en verwaarlozing. Dat was de situatie die Jacqueline bij aanvang van haar onderzoek aantrof. Met de oorspronkelijke bouwtekeningen uit het stadsarchief, verbouwingstekeningen en historische foto's van de Katendrechtse Bewoners Organisatie in de hand ging ze op zoek naar de houten/glazen afscheidingen tussen de lokalen. Hoewel alle betrokkenen meenden dat die allemaal gesloopt waren, bleken er toch nog enkele aanwezig. Ook diverse paneeldeuren en geprofileerde deurkozijnen zaten er nog, evenals raamkozijnen, de hoofdtrap en wandtegels.

Op basis van dit onderzoek werd een waardestelling gemaakt, met naast de drie bekende waarden een vierde categorie 'storend'. Deze sloeg vooral op al het latere plaat- en aftimmerwerk dat het zicht op de originele materie ontnam. Waar doorgaans de rol van de bouwhistoricus ophoudt, werd in dit geval ook

in bescheiden mate meegedacht met de architect in het herontwerp. De eisen van het Daltononderwijs (vrijheid, samenwerking en zelfstandigheid) moesten in het gebouw gerealiseerd worden. En, hoewel de oorspronkelijke scheidingswanden daarvoor bij uitstek geschikt leken, bleken ze niet aan de huidige eisen te voldoen. Uiteindelijk werd het historische gebouw aan de buitenzijde in oude glorie hersteld en kreeg de moderne school binnen een fris klassiek uiterlijk. De scheidingswanden kwamen terug, maar als reconstructies, voldoende aan de huidige eisen en ook net iets verschoven t.o.v. elkaar, net zoals met de oorspronkelijke het geval was. Op één plek, in de docentenkamer, is op aandringen van Jacqueline een oorspronkelijke scheidingswand in het zicht gebleven. Zo werd op een zorgvuldige wijze het gehele gebouw hersteld. Slechts voor de wandtegels gold dat deze achter een lambrisering zijn verdwenen (ten behoeve van toekomstige onderzoekers). Gesteld kan worden dat bouwhistorisch onderzoek en meedenken met het herontwerp duidelijk effect heeft gehad en het oude gebouw zijn oorspronkelijke functie als school teruggekregen heeft. (Zie ook haar eigen artikel in Tijdschrift Monumenten 8-2015, 22-25.)

De reconstructie in de lerarenkamer.

RS

VOOR DE DATUMS VAN DE KOMENDE PLATFORMS,
KIJK OP
WWW.BOUWHISTORIE.NL

DONATEURSDAG SBN

5 NOVEMBER 2016 TE BREDA

Het 25-jarig bestaan van de SBN werd gevierd met een feestelijke SBN Donateursdag in Breda, een toepasselijk locatie: stadsrechten sinds 1252 en veel historische gebouwen. Het was ook de dag dat het al aangekondigde Jubileumboek gepresenteerd ging worden, reden genoeg voor veel donateurs om op pad te gaan.

Voorzitter Koos de Looft verwelkomde een ieder in de Waalse kerk (1429) waar hij, onder het wakend oog van de 10 geboden uit de Bijbel (in het Frans), terugblikte op de afgelopen periode. Waar het bestuur zich bij het 20-jarig bestaan de vraag had gesteld ‘moeten we wel verder?’ klonk nu een heel positief geluid: ‘we gaan verder want er is nog heel veel te doen, we moeten nog veel meer in de breedte gaan’. Hij trok een parallel met de kerk, die net als vele andere kerkgebouwen, multifunctioneel is geworden en daardoor behouden kon worden. Hij memoreerde ook het feit dat bij de RCE bij het officiële Organisatie- en ondermandaatbesluit (zie staatskrant 22 mei 2015) geen specialisten in architectuur, laat staan in de bouwhistorie genoemd worden, terwijl specialisatie archeologie, conservering & restauratie en maritiem erfgoed wel vermeld staan. Er is dus nog veel werk aan de winkel. De SBN mag best met voldoening terugkijken bij haar 25-jarig bestaan want de stichting heeft zichzelf redelijk stevig neergezet met regelmatige bijeenkomsten en met een goed uitziend tijdschrift met interessante artikelen.

Hans de Kievith, van Team Erfgoed, gemeente Breda, was de eerste spreker. Hij nam ‘De stadsontwikkeling van Breda 1100 – 1550’ onder de loep en leidde de toehoorders door de transformatie van nederzetting naar stad via de politieke verhoudingen, het landschap en de infrastructuur naar zijn specialisatie, het archeologisch onderzoek.

In zijn uitgebreide presentatie kwamen de volgende onderwerpen aan bod: de politieke verhoudingen; het landschap en landgebruik; de infrastructuur: weg en water; de eerste nederzettingen en ontstaan van de stad, met de focus op de belangrijkste archeologische vindplaatsen; de hofhuizen en de jongste ontwikkelingen.

Een bron uit het begin van de 12de eeuw vermeldt al de aanwezigheid van de Heren van Breda en Schoten (1125). In 1252 verkreeg Breda stedelijke rechten. Van belang voor de economische ontwikkeling waren de kloosters en voor de verdere stadsontwikkeling het geslacht Polanen (vanaf 1350), toen de stad werd versterkt (eind 14de/begin 15de eeuw, volt. 1535).

De geomorfologie werd op een kaart verduidelijkt, het 12de-eeuwse allodium Breda langs de rivier Mark met de oudste en meest intensieve bewoning in Hage en het dal van de Bovenmark, verder de villa Breda op de rand van zand, klei en veen. De twee eerste Bredase nederzettingen bevonden zich aan de rivierzijde, die aan de noordzijde breidde zich vanaf 1175 uit langs de oever en in oostwaartse richting. Op de talrijke plaatsen waar in de stadskern archeologisch onderzoek is verricht zijn sporen van pre-stedelijke bebouwing aangetroffen, ook waar de bebouwing door het meanderen van de rivier is verdwenen.

Een andere kaart toonde dat de historische route van Antwerpen naar Vught/'s-Hertogenbosch ca. 2,5 km onder Breda lag (Dillenburgerstraat en de Valkenierslaan) en dat zogenoemde 'bypasses' de verbinding maakten naar de 12de-eeuwse nederzetting Breda.

Voorbeelden van de oudste bebouwing zijn de volgende. Allereerst de *Grote Kerk* (archeologisch onderzoek 1997: 12de-eeuwse begravingen, tufsteen secundair verwerkt, Doornikse kalksteen in funderingen). *Kraanstraat* (archeologisch onderzoek 1997: oudste looppniveau, greppels, paalsporen

1100-1150; woningen verdwenen, oever weggeërodeerd).

Waalse Kerk (1981: waterloopje, aardewerk vondsten ca. 1150). In de periode 1250-1325 vond de transformatie tot stad plaats. Het middeleeuwse Begijnhof (1267-1534), waarvan bouwdeelen werden opgegraven (1995/'96, oppervlak 15de/ 16de eeuw), en waarbij ook een stallencomplex, behorend bij het kasteel werd aangetroffen. De spreker beschreef verder een groot aantal onderzochte objecten, het Gasthuiscomplex, het Klooster St. Catharina al, de

In 1997 werden de alleroudste resten van Breda blootgelegd in de Kraanstraat. (foto Team Erfgoed gemeente Breda)

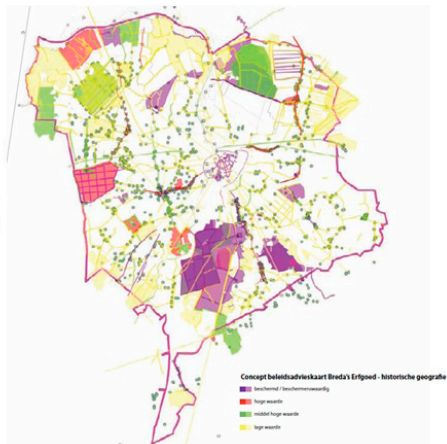
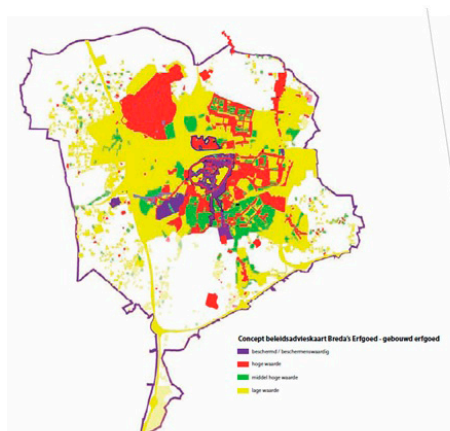
drie stadpoorten, de 13de-eeuwse havenstoep bij Huis Brecht, de burcht en paleiskapel, het 15de-eeuwse stadspaleis van de Polanens. Aan de orde kwamen de stadsmuur, de nieuwe vesting (1531: met archeologische vondsten van bolwerken, opgraving 2000) etc.

Talrijke complexen en monumentale huizen (14de-16de eeuw) worden gecategoriseerd onder de term 'Hofhuizen'. Deze bestaan vaak uit meerdere vleugels die een binnenhof omsluiten, met een poort aan de straat. Ook worden deze panden vaak in verband gebracht met politiek belangrijke eigenaars en leden van de hofhouding rond de Polanens oftewel Nassaus. Voorbeelden zijn: het Huis Valkenberg, Huis van Brecht, Huis Ocrum, verder huizen aan de Catharinastraat en aan de Nieuwstraat (Assendelft, Waelwijk annex Liefdegesticht). De bovengrondse archeologie, oftewel de bouwhistorie bleef bij dit thema ietwat onderbelicht, maar dat werd gelukkig ruimschoots ingehaald in de middag tijdens de bezoeken op locatie.

De tweede spreker, Marc Berends, eveneens van Team Erfgoed, gemeente Breda, kwam wat dichterbij de bouwhistorie, gezien de titel van zijn presentatie: 'Toegepaste monumentenzorg, Gemeentelijk erfgoedbeleid'. De identiteit van een stad bestaat niet alleen uit behoud en versterking van de bestaande bebouwde omgeving maar ook uit het toevoegen van bijv. het ontsluiten van verborgen zaken. Culturele planologie houdt ook in het respecteren van oude wegen, het aansluiten bij een bepaalde typologie, en de hiërarchie van een bebouwing. Daartoe moet uiteraard een inventarisatie plaats vinden van wat bekend en nog niet bekend is. De gemeente maakt veel gebruik van derden voor het doen van onderzoek. Via een cultuurhistorische waardenkaart komt men tot een beleidsadvieskaart, waar de archeologie en het gebouwd erfgoed en ook historische geografie een rol spelen. De schaalniveaus lopen van stedenbouw plus landschap naar complexen en aparte objecten.

De bouwhistorie speelt daarin een belangrijke rol en is basis voor de planvorming en het geheel heeft geleid tot een Beleidsadvieskaart voor Erfgoed. Sinds 1992 zijn er onderzoeken geweest met waarde stellende plattegronden, en momenteel is een aanvrager verplicht tot het laten doen van bouwhistorisch onderzoek, zeker in de historische binnenstad.

De eerste conceptkaarten waren gereed in 2013 en de spreker verhuult niet dat er in het verleden cultuurhistorische blunders zijn geweest, maar er zijn natuurlijk ook geslaagde projecten. Berends ging dieper in op de Haagse Beemden, een jonge woonwijk die bekend staat onder de naam 'bloemkoolwijk'. Het is een onderdeel van de Canon van de Ruimtelijke Ordening. Een van de voorwaarden voor de plaatsing van de woningen was, dat niemand verder dan 300 m van een bushalte zou wonen, waardoor het traject van deze bus zich wel laat raden. Buurten met een menselijk maat, ingepast in het landschap was het streven. Oude wegen en waterlopen werden gehandhaafd en ieder woonde op loopafstand van het groen. Zo ontstond een conglomeraat van wijken, het grootste Bossche School-ensemble in Nederland.

De eerste concept-Beleidsadvieskaarten uit 2013. (Vakteam Erfgoed gemeente Breda)

Dat er ook wel eens een illegale verbouwing werd stilgelegd kwam ook aan de orde. Het vormde een testcase voor een ander verbouwingsproject waar eerst bouwhistorisch onderzoek plaats vond en daarna, nadat een vergunning op hoofdlijnen was afgegeven, in het werk rekening gehouden werd met onverwachte bevindingen. Bij de zorg voor het erfgoed werd ook de archeologie ingebed. Er ontstond een bouwverbod op waardevolle terreinen, en onderzoekspllicht bij oppervlakten van meer dan 100 m² en bij grotere diepten dan 30 cm. In de historische binnenstad geldt steeds een archeologische onderzoeksplicht.

Ook het publiek wordt betrokken bij erfgoed, door middel van de Open Monumentendagen, waar steeds meer mensen op afkomen, inclusief kinderen voor wie speciale activiteiten worden ontwikkeld en, niet te vergeten, de website www.erfgoed.breda.nl

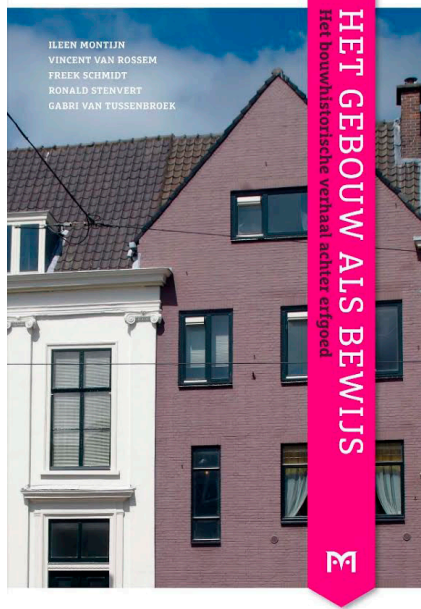
Na koffie en taart (met dank aan de gemeente Breda) was de beurt aan Mark Buijs, eveneens verbonden aan de gemeente als bouwhistorisch onderzoeker met een speciale belangstelling voor herbestemmingen. Zijn onderwerp was 'Herbestemming Klooster en Hofhuizen Nieuwstraat, Breda', een straat in het zuiden van de oude stadskern. De oorspronkelijke, aan elkaar grenzende hofhuizen droegen de fraaie namen Waelwijck, Bruheze, Assendelft en Nederverenne. In de laatste twee vestigden de zusters Franciscanessen in 1849 een weeshuis voor meisjes. Het huis Nederverenne stamt mogelijk uit de 16de eeuw, en werd in 1904 gesloopt om op deze plek een nieuwe woonvleugel en een kapel te bouwen. Deze raakten na vertrek van de zusters steeds verder in verval aangezien de nieuwe eigenaar een renovatie door omstandigheden niet kon betalen. Omdat de dakbedekking al was verwijderd als aanloop naar

de restauratie tierden de schimmel en de zwammen welig en lekte het in alle vertrekken. Er werd getracht een herbestemming voor het pand te vinden en met een plan van een volgende eigenaar voor herstel van het casco om daarin een bijzonder hotel met allure te vestigen, ging de gemeente in zee. Een bouwkundig onderzoek was toen al verricht. Afspraak was dat de bijzondere elementen zo veel mogelijk gespaard zouden blijven, vooral de entree met de brede gang en de kapel. Een en ander ging in redelijk goed overleg en iedere week liepen de commissie en de bouwers een rondje door het pand. Onaangename verrassingen betreffende de staat van het pand bleven niet uit. Om een hotelfunctie mogelijk te maken werd er toestemming gegeven een deel van het gebouw met de minst monumentale waarde te slopen. Maar er werden ook zaken gered in de oorspronkelijke staat teruggebracht. Bij het schoonmaken van de (geverfde)stenen kozijnen bleken deze een frijns slag te vertonen, reden waarom ze nu kaal zijn gelaten. De hele tegelvloer van de kapel werd opgenomen, gerestaureerd en weer teruggeplaatst. Ook de fraaie glas-in-lood vensters ondergingen deze behandeling. Bij het vrij leggen en schoonmaken van de muren kwam men de oude naam van het weeshuis: 'Liefdesgesticht' tegen, en na een kort protest van de eigenaar werd deze naam toch bewaard. Ze prijkt nu op de buitengevel. Enkele muurschilderingen binnen werden deels geconserveerd en in het zicht gelaten. Een prachtig

De majestueuze middengang van het hotel Nassau. (foto M. Buijs)

cassetten plafond siert nu nog een van de kamers. Zo kon er toch wel wat aan de vergetelheid ontrukkt worden. Nog steeds komt men het hotel, nu Nassau geheten, binnen via de monumentale dubbele deur en belandt dan in een gang met indrukwekkende pilasters, het is even wennen, maar bijzonder! De stad Breda heeft met het behoud en herbestemming van dit pand een nieuwe laag gekregen.

Het 'Jubileumboek' *Het gebouw als bewijs*, onder redactie van Ronald Stenvert en Gabri van Tussenbroek, werd aangeboden aan wethouder Marianne de Bie. In een korte rede vermeldde Gabri van Tussenbroek ook mede namens Ronald Stenvert de gedachten die ten grondslag lagen aan het boek, want niet alleen baksteen en mortel bepalen de waarde van een gebouw. Door het aantrekken van Ileen Montijn, Freek Schmidt en Vincent van Rossem als auteurs wordt 'het gebouw' ook vanuit een meer architectuurhistorisch perspectief belicht en onze kijk op een gebouw wat minder koker-vormig. Van Tussenbroek haalde een artikel aan uit het tijdschrift *Antiquity* uit 1973 waarin de Engelse archeoloog David Clarke schrijft: "Het verlies van vakmatige onschuld is de prijs voor een groter wordend bewustzijn; die prijs is hoog en het verlies is onomkeerbaar, maar daar staat tegenover dat de opbrengst substantieel is." Clarke onderscheidde drie stadia:

bewustzijn, vervolgens zelfbewustzijn en tot slot kritisch zelfbewustzijn. De spreker stelde zich de vraag in welk stadium de SBN zich nu bevindt? Het bewustzijn is in ieder geval aanwezig door het feit van de oprichting van de SBN en dit is al 25 jaar bestendigd door het regelmatig verschijnen van de SBN Nieuwsbrief. Met de ontwikkeling van de *Cursus bouwhistorie* in 1993, de *Leidraad* in 1995, de *Richtlijnen* in 2000 en de *Inleiding in de bouwhistorie* in 2007 (en de verbeterde uitgaven en herdrukken in 2009 en 2015) is de stap naar zelfbewustzijn ook gezet. De vakdiscipline is in elk geval aanwezig, maar is dit tweede stadium al geheel gepasseerd? Het verzamelen van gegevens zonder deugdelijke opslag en het bestaan van slechts een impliciete theorievorming lijkt Van Tussenbroek niet genoeg. Hij vergelijkt de virtuele referentiecollectie met een 'inderhaast opgetrokken pakhuis met gaten in de muren en het dak, een rommelige catalogus en een voorraad van sterk wisselende kwaliteit.' Wij moeten als bouwhistorici tijdens onderzoek de juiste vragen stellen op gebied van betekenis van een gebouw en het begrijpen ervan.

We dienen ons af te vragen waarom gebouwen op bepaalde locaties staan en er zo uitzien als ze nu zijn. Wat steekt er achter de keuze voor verschillende bouwkundige oplossingen in vergelijkbare situaties? Wat is de relatie tussen de plaatsen, welke materialen waren daar voorhanden, of hoeveel geld was er beschikbaar? Welke kennis had de bouwer? Deze zaken bepalen een plaatselijke identiteit en door dat duidelijk te maken dragen we bij aan een versterking van onze positie in het veld van de monumentenzorg. De functie van een gebouw, de aantallen, hoe gaan we met gebouwen om en hoe werden ze veranderd?

Het is belangrijk dat we meer naar buiten treden met een goed verhaal, want functie, verandering en betekenis gaan in de toekomst zwaar wegen. De beide redacteurs van het 'Jubileumboek' hebben in samenspraak met het bestuur verbinding gezocht met

collega's buiten de bouwhistorische kring, om zo de ramen en deuren wijd open te zetten voor samenwerking, om na te denken over gebruik, verandering, en ook erosie. Zij hopen met het boek een brug te slaan naar de architectuurhistorie, maar tegelijk een aanzet te geven om onze eigen werkzaamheden kritisch te bezien. We moeten oog voor tekortkomingen hebben, oude waarheden tegen het licht durven houden en vooral open staan voor invloeden van buiten. De onschuld gaat verloren, maar zo worden we wel volwassen en dat is nodig om de SBN de volgende 25 jaar te laten bestaan.

De laatste spreker was John Veerman, zelfstandig bouwhistoricus, bestuurslid en webmaster van de SBN. Het was geen geheim dat hij zich al lange tijd bezig hield met (de laatste loodjes van) een kloeki uitgave over het Bredase Begijnhof, dus een lezing over dit Begijnhof was hem

Overzicht over het Bredase Begijnhof vanaf de dakruiter van de Waalse Kerk. (foto J. Veerman)

op het lijf geschreven. Niet iedereen weet dat begijnen geen nonnen zijn, maar ongehuwde vrouwen die samenwonen in begijnhoven, van onbesproken gedrag dienen te zijn en geloften moeten afleggen van kuisheid en gehoorzaamheid. Van belang is dat begijnen hun bezittingen mogen houden, in hun eigen onderhoud moeten voorzien en ook de gemeenschap weer kunnen verlaten. Zij hangen christelijke beginselen aan, strevend naar een persoonlijke relatie met Christus. Het fenomeen ontwikkelde zich in de 13de eeuw. Er zijn geen begijnen meer in leven. Hoven zijn er nog wel; in België nog ongeveer 30 en in Nederland nog 2, één in Amsterdam en één in Breda.

In Breda stamt het oudste archiefstuk betreffende het begijnhof uit 1267. Daarin is sprake van het schenken van een stuk grond door Hendrik V, heer van Schoten en Breda ten bate van de begijnen die er al minstens een generatie woonden. Vaak boden plaatselijke heersers bescherming aan deze vrouwen. Typologisch zijn er twee soorten te onderscheiden: een pleinbegijnhof, rond een grasveld of tuin (zoals in Breda) en een straatbegijnhof, maar er bestaan veel mengvormen. Bij alle begijnhoven is oorspronkelijk een kapel aanwezig, zo ook hier.

Oorspronkelijk woonden de begijnen vlak bij het kasteel in Breda, maar Graaf Hendrik III van Nassau wilde zijn eigen bezittingen uitbreiden en vraagt ze rond 1530 te verhuizen naar elders in de stad. Dat gebeurt en zij vestigen zich aan wat later de Catharinastraat ging heten. Huisjes worden gebouwd en zij nemen een kapel in gebruik die er al staat, de Wendelinus kapel. Roerige tijden breken aan, machtsposities van diverse godsdiensten wisselen elkaar af. In het befaamde jaar 1648 kregen de Franstalige Walen de kerk definitief ter beschikking. De begijnen maakten van hun voorlopig bedoelde schuilkerk in de oude infirmerie een permanente en fraai ingerichte Huiskerk. Eind 17de eeuw leven er bijna 60 vrouwen. Even is er nog een dreiging via een placaat dat de begijnen moeten 'uitsterven', maar dit wordt teruggedraaid door de Nassaufamilie in 1747 op basis van de al eeuwen bestaande bescherming. Tussen 1781 en 1788 worden de huisjes voorzien van een verdieping en afgaande op de bewaarde rekeningen én op de nog zichtbare uitvoering kan elke eigenares haar eigen keuzes maken. Alle zolderverdiepingen zijn gescheiden van elkaar.

Een energieke pastoor, Willem van Zon, start in 1825 met vernieuwing, allereerst van de toegangspoort, vervolgens van de kerk, gevolgd door de bouw van een pastorie. Tussentijds verbouwt Van Zon huisjes en nutsgebouwen. Zijn opvolger Johannes Verdaasdonk breidt het Begijnhof uit met 'het kleine hof', een uitbreiding aan de noordoostkant waar de huizen meteen uit twee bouwlagen bestaan. De volgende jaren zijn er renovaties aan de 16de-eeuwse huisjes. Aan een van de bestaande huisjes komt een aanbouw (nu het museum-huis), nadat een stukje grond is geruild met de gemeente en de Prinsenpoort aan die zijde voorgoed is gesloten.

Rond 1930 loopt de populatie terug en na de Tweede Wereldoorlog worden geen novicen meer toegelaten. Leegstaande huisjes worden verhuurd aan niet-begijnen. Terwijl de begijnengemeenschap uitsterft, gaan betrokken

lieden zich ontfermen over de instelling en zorgen zij voor het behoud van het complex. De 19de-eeuwse kerk wordt in 1967 gerenoveerd. In de jaren zeventig volgt een 'harde' renovatie van het Begijnhof als geheel en wordt daarmee het voortbestaan gewaarborgd.

In de Tachtigjarige Oorlog hadden de begijnen hun (nog maar net betrokken) kerk moeten afgeven aan de (hervormde) Waalse Gemeente. De meningen over de oorspronkelijke bouwfasen van dat nog bestaande gebouw lopen uiteen. De hoofdvorm van de kapel, eerst gewijd aan Wendelinus, door de begijnen opgedragen aan Catharina, doet denken aan het jaartal 1440. Hier verrees toen in opdracht van Vrouwe Johanna van Polanen, getrouwd met Engelbrecht van Nassau, een privékapel. Maar er zijn ook documenten die reppen over een bijbehorend klooster op deze plek. Wat hier ook gebouwd werd, de zoon van Johanna zette de bouw stop na haar spoedige overlijden. Veel is er niet over te vinden: er moest een klooster komen, bevolkt door monniken van nog te bepalen orde. Vanaf 1535 werd de kapel de Catharinakerk van de begijnen genoemd.

Maar het verschil in dakhoogte en breedte van koor en schip roept diverse vragen op. Werd de kapel vergroot en verbouwd? Maar ook: was er toch sprake van een klooster? Bij een renovatie in 1974 werd een tweetal 'gotiserende' bogen ontdekt in het muurwerk van de aangrenzende huisjes, maar er werd geen verder onderzoek gedaan. Na een brand in 1988 werd archeologisch onderzoek ter plaatse gedaan in combinatie met bouwhistorisch onderzoek, toen nieuw voor Breda. Met een combinatie van eerdere beschrijvingen en gegevens werd een mogelijke plek voor een derde spitsboog berekend en na het verwijderen (bij het licht van een zaklamp op een donkere avond, naar eigen zeggen van de spreker) van flink wat recente poreuze pleistermortel en een enkele baksteen, openbaarde zich een derde spitsboog in het muurwerk op de verwachte plek.

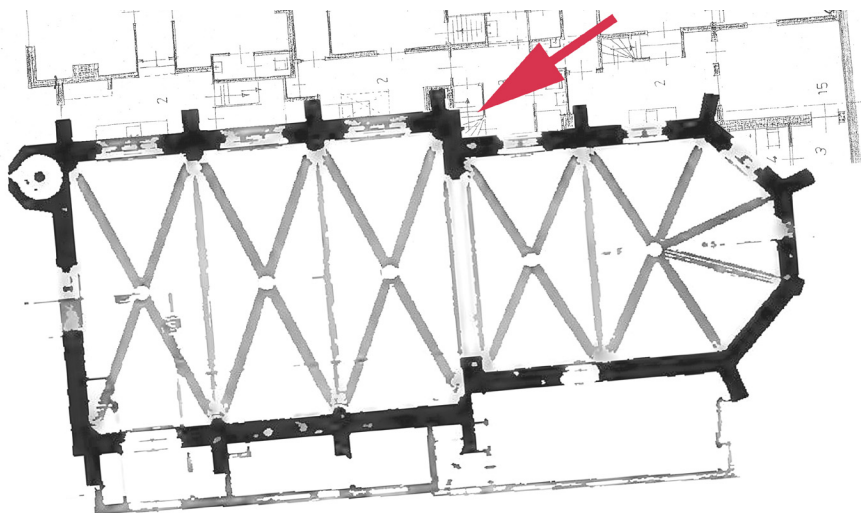
Het probleem van de dateringen en eventuele verbouwingen is bijna opgelost. Het koor is lang, en amper smaller en lager dan het schip. Werd de Wendelinuskapel verbouwd en vergroot toen de begijnen er kwamen wonen? Dendro's van vijf monsters die in de kap zijn genomen duiden op eiken uit 1515-1520. De kapconstructie past niet qua traveemaat, waardoor extra steunberen aan de binnenzijde van de borstweringen nodig zijn. Er is een verschil in bakstenen en decoratie van de sluitstenen van de gewelven in de kerk. Er zijn secundaire openingen in de westgevel en doorgangen naar belendende percelen in de noordgevel. Koud tegen elkaar gezet metselwerk op de verspringende hoeken... er is interessant materiaal genoeg. Helaas zijn er gaten in het archief wat betreft rekeningen over een eventuele verbouwing. Een drietal afbeeldingen 'van de begijnenkerken', verspreid bij de inwijding in 1837 van de toen opgeleverde Catharinakerk laat de beschouwer in verwarring achter, wanneer hij niet op de hoogte is van de roerige geschiedenis van dit complex.

Na de lunch met heerlijke broodjes splitsten de deelnemers zich op in groepen en onder leiding van enkele experts togen we de stad in. Iedereen zag dezelfde

gebouwen, maar daar gaven de rondleiders toch ook een eigen draai en zijsprongen aan. Daarover later meer.

Het huis Ocrum behoorde tot de zogenaamde hofhuizen die deze dag bezocht werden. Twee edellieden, Nicolaes d'Aubermont en Jean de Hocron (verbastering van deze naam leidde tot 'Huis Ocrum') die een functie hadden aan het hof van Hendrik III van Nassau kochten na de stadsbrand van 1534 een stuk grond en lieten daar rond 1536 een nieuw huis op bouwen. Het huis werd diverse keren uitgebreid en bevatte uiteindelijk drie vleugels rond een binnenplaats, een traptoren met een vroegrenaissance stenen trap en een poort naar de straat. Er hebben sindsdien veel anderen in het pand gewoond, waaronder de Augustinessen en de Jezuïeten, en ooit is het ook een kazerne geweest. In 1807 kreeg het gebouw een nieuwe gevel en verdwenen de kruiskozijnen. Het gebouw functioneerde ook nog als weeshuis en rond 1950 werd het verbouwd tot kunstacademie Sint Joost. In de jaren 90 kwamen er de bibliotheek en muziekschool onder de naam 'De Nieuwe Veste.' De gevel is thans rood geschilderd maar de oude natuursteenbanden zijn gemarkeerd en het geheel oogt nog steeds imposant.

De Lutherse kerk begon zijn bestaan als schuilkerk. De grond waarop een groot herenhuis stond werd gekocht in 1777 en in 1786 werd de kerk officieel in gebruik genomen. Nog steeds is deze wat verscholen, maar een toegangspoort met daarboven de tekst: 'Repos ailleurs' (één l) is met wat moeite wel te

Bij groot onderhoud (2016) bleken er duidelijk twee bouwfases in het metselwerk van het koor en het schip. De pijl op de plattegrond van de Waalse kerk geeft de locatie aan. (tekening J. Veerman)

ontdekken tussen de winkelpuien. In het gebouw zelf zijn de sporen van het slopen van een verdiepingvloer met enige moeite nog te onderscheiden. Heel interessant is de grote kelder, geheel betegeld in wit en zwart waar de oorspronkelijke keuken van het grote huis was.

Het stadhuis van Breda heeft natuurlijk een lange geschiedenis, net als de andere belangrijke hofhuizen in de stad. Het oorspronkelijke gebouw dateert uit de 14de eeuw (muren van een meter dik) en herbergt achter zijn huidige gevel (uit 1767) ook een aantal aangrenzende panden. De stadhouderlijke architect Philips Willem Schonck maakte indertijd het gevelontwerp, met veel natuursteen voor de plinten en de vensteromlijstingen. Onder het gebouw bevinden zich verschillende kelders die uiteraard bezocht werden. Ook de verschillende niveaus van de diverse vertrekken in het stadhuis gaven aan dat het om samengevoegde huizen moest gaan. In 1924 werd het stadhuis uitgebreid met drie zelfstandige vleugels naar ontwerp van architect W.J. Hanrath. De stijl is traditionalistisch te noemen met expressionistische elementen. Op de zolders kon de groep in de dekbalkgebinten diverse gehakte telmerken bewonderen en van daaruit ook een blik werpen op de Grote Kerk. Een bezoek aan deze kerk stond oorspronkelijk op het programma, maar de multifunctionaliteit van ook deze kerk behelsde een feest waarvoor de voorbereidingen in volle gang waren. Daar kon men geen bouwhistorici bij gebruiken.

Het Begijnhof naast de Waalse kerk werd vervolgens bekeken. Door de ooit dichtgezette poort kwamen we op het binnenterrein met tuin, waar een fraaie hardstenen pomp (met twee zwengels) meteen opviel. We waren na de presentatie van John Veerman in de ochtend al voorbereid op wat er te zien was, maar om met eigen ogen het gat te zien dat hij samen met een collega had gehakt om een vermoedelijke spitsboog te onthullen gaf een extra dimensie aan het bezoek. Bij een bezoek in één van de huisjes zagen we ook deze restanten nogmaals in het muurwerk. In de Begijnhofkerk, die door pastoor van Zon in de jaren 1836-38 gebouwd was in 'waterstaatsstijl' was het vooral de fraaie tegelvloer die veel camera's deed klikken.

Net toen we dachten ons nu naar de borrel te kunnen begeven nam onze enthousiaste rondleider (Edwin Orsel) ons mee op (weer) een rondje door de stad. Bij het Spanjaardsgat bewonderden we tussen de bomen door de restanten van het kasteel met de toren. Volgens bronnen werd er tussen 1350 en 1360 door Jan van Polanen een versterking met vier torens gebouwd, die in de tweede helft van de 15de eeuw werd uitgebreid, waarna Hendrik III er in 1531 een renaissancepaleis neerzette. Daarvoor moesten indertijd de begijnen wijken. We wierpen ook een blik op de gebouwen van de KMA en werden verrast door de kennis van voorzitter Koos de Looft omtrent de gebouwen rondom. De reden werd ons uitgelegd. Vervolgens nam onze rondleider ons mee naar de ooit dichtgestorte haven, waar sinds 2007 weer water te

bekennen is en de resten van een ‘havenstoep’ gevonden zijn, mogelijk uit 1250.

Tenslotte werden we via een tapijtwinkel, waar we doorheen mochten wandelen om op de binnenplaats een stenen traptoren te bekijken, naar het ‘Liefdesgesticht’ geleid. We slaagden erin om in het huidige hotel Nassau door te dringen tot de kapel, die in een feeëriek paarsblauw licht baadde, maar onze aanwezigheid werd niet op prijs gesteld (weer een feest in voorbereiding) en zo waardig mogelijk verlieten we het pand.

In de regen arriveerden we weer bij het stadhuis waar de borrel klaar stond en de rest van het gezelschap was gearriveerd.

Aan de gemeente Breda onze hartelijke dank voor de verleende gastvrijheid en vooral willen we de organisatoren van deze heel geslaagde Jubileum-Donateursdag 2016 bedanken voor het organiseren van een vermoeiende maar interessante dag.

ARENDIE HERWIG-KEMPERS EN ELISABETH STADES-VISCHER

GEWOON GRENEN

EDWIN ORSEL¹

Bij bouwhistorisch onderzoek naar Nieuwe Beestenmarkt 9 in Leiden, een vroeg 17de-eeuws huis, werden twee bijzondere plafonds ontdekt.² De voor- en achterkamer op de verdieping hadden van origine ongeschilderde grenenhouten balklagen (afb. 1). De vondst was verrassend aangezien het algemene beeld was dat in Leiden, en in heel Nederland, grenen inferieur werd geacht aan eikenhout en daarom als plafond mono- of polychroom beschilderd zou zijn.³

In het algemeen is er vanaf het eind van de 16de eeuw in Leiden een overgangperiode van samengestelde eikenhouten balklagen naar enkelvoudige grenenhouten, waarbij om representatieve redenen een voorkeur bestond voor traditionele samengestelde balklagen in ongeschilderd eikenhout. Omdat eikenhout moeilijk verkrijgbaar werd, ging men over op grenenhout, maar dan wel aan het oog onttrokken door

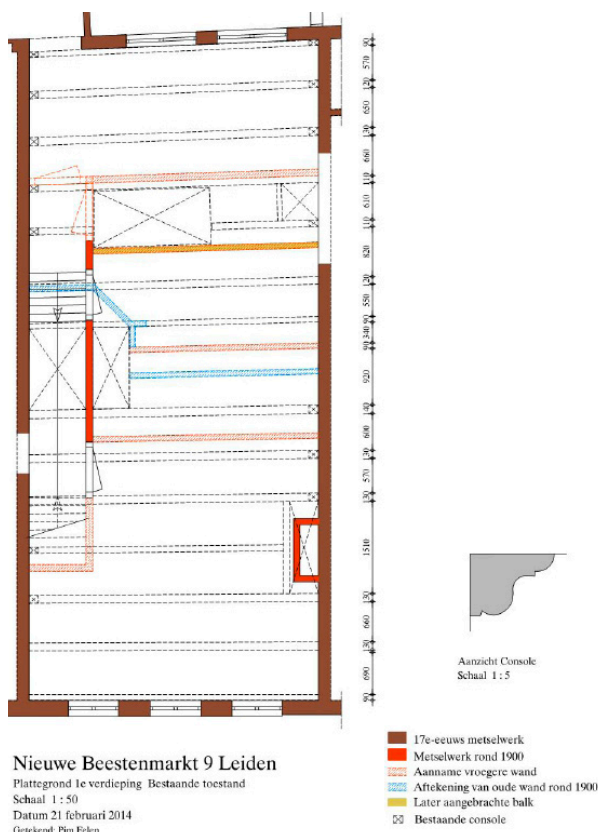

Afb. 1 Ongeschilderde grenenhouten balklaag met biesjes van Nieuwe Beestenmarkt 9, direct na 1611. (ELO, E.D. Orsel)

¹ Edwin Orsel is werkzaam als stadsbouwhistoricus bij Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO).

² Zie dossier in het Bouwhistorisch archief van ELO.

³ Breedveldt-Boer, I.M., 1991, *Plafonds in Nederland 1300-1800*, RV bijdrage 12, Amsterdam, p.105, Orsel, E.D., 2007, *Een fraij gesicht, het Leidse huis in de 17de eeuw, een poging tot typologisering*, in: Bulletin KNOB, nr. 1, 2007, p.11-25, p.14 (Orsel 2007-1), Orsel, E.D., 2007, *Zijn er nog 'veel' middeleeuwse huizen in Leiden?*, in: Dwars door de stad, Leiden, 2007, p.114-134, p.131, (Orsel 2007-2) en Vries, D.J. de, 2015, *Uit ander hout gesneden. Veranderend houtgebruik in de zestiende en zeventiende eeuw*, in: Bulletin KNOB, jrg. 114, nr. 3, p. 186-202.

een schildering. Later in de 17de eeuw worden de enkelvoudige balklagen aan het oog onttrokken; in eerste instantie met cassetteplafonds en vlakke delenplafonds en tot slot, met name in de 18de eeuw, met stucwerkplafonds.⁴ Door de ontdekking van de ongeschilderde vroeg 17de-eeuwse grenenhouten plafonds in Leiden moet het algemene beeld worden bijgesteld. Om deze vondst in een breder kader te plaatsen is een verkennend onderzoek verricht naar andere vergelijkbare plafonds in Leiden.⁵

NIEUWE BEESTENMARKT 9

Het pand met de grenenhouten plafonds is gebouwd door Fabian Fremault, houtkoper van beroep.⁶ Hij kocht in 1611 een reeks nieuwe kavels in

de noordelijke stadsuitbreiding en realiseerde als een projectontwikkelaar *avant la lettre* een reeks woonhuizen die voor Leiden in die tijd als ‘standaard’ aangemerkt konden worden, in dit geval met begane grond en een eerste verdieping.⁷ Uit de documentatie bleek dat het voorhuis van Nieuwe

⁴ Orsel 2007-1 en Orsel 2007-2.

⁵ Zie voor de voorbeelden de desbetreffende dossiers in het Bouwhistorisch archief van ELO.

⁶ Oerle, H.A. van, 1975, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten: de geschiedenis van de stedenbouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de gouden eeuw*, Leiden, Atlas, kaart 44b.

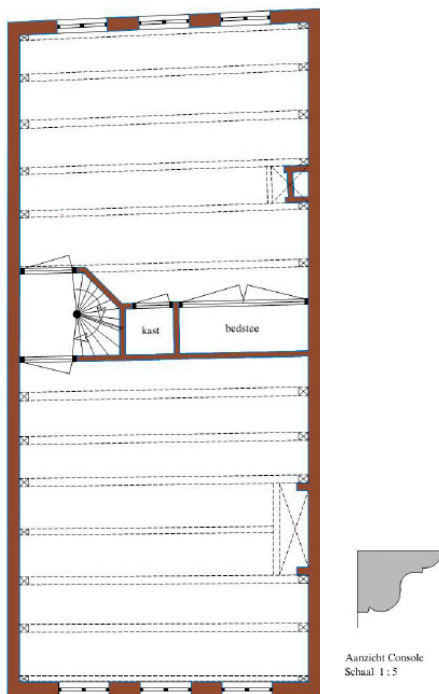
⁷ Orsel 2007-1.

Beestenmarkt 9 een stan-daardindeling had met voor- en achterkamer, met daartussen een trap- en bedstedezone (afb. 2 & 3). Het plafond van deze ruimten bestond uit een enkelvoudige balklaag op consoles en daarop vloerdelen, alle van grenenhouten.⁸ Het plafond van de voor- en achterkamer op de eerste verdieping was een ongeschilderd, afgezien van eenvoudige en sobere biesjes over de balken en de vloerdelen als enige versiering.⁹

VERGELIJKINGEN MET ANDERE PANDEN

Nieuwe Beestenmarkt 9 staat echter niet op zich-zelf. Om dit plafond in een breder kader te plaatsen is gekeken naar een aantal vergelijkbare plafonds die de afgelopen jaren bij bouwhistorisch onderzoek aan het licht zijn gekomen.

Breestraat 66, gebouwd als ‘Langhe zael’ bij het Sint-Catharina in 1570 (a. en d.), heeft één bouwlaag en een zolder.¹⁰ Het plafond boven de begane grond heeft een ongeschilderde eikenhouten samengestelde balklaag op consoles en ongeschilderde naalddhouten vloerdelen (afb. 4).¹¹

Nieuwe Beestenmarkt 9 Leiden

Plattegrond 1e verdieping Reconstructie

Schaal 1:50

Datum 20 januari 2014

Getekend: Pim Felen

Afb. 3 Reconstructietekening eerste verdieping Nieuwe Beestenmarkt 9. (ELO, tekening P. Felen)

⁸ Nieuwe Beestenmarkt 9, enkelvoudige balklaag boven eerste verdieping, balken 15-18 h. x 11-14 b. en 79-80 h.o.h.), vloerdelen, grenen, 22-28 b. x 2,5 h.).

⁹ Crijns, B., 2013, *Kleurverkenning Leiden, Nieuwe Beestenmarkt 7, balkenplafond eerste verdieping*, Kleur en schilderijen in woonhuizen, Rapportage RCE.

¹⁰ Met a. wordt een archivalische datering aangeduid en met d. een dendrochronologische.

¹¹ Breestraat 66, 1570 a. en d., samengestelde balklaag boven begane grond; moerbalk, eik, 28 h. x 28 b., kinderbint eik, 7 h. x 10 b., 33-34 h.o.h., opgelegd, maar zonder kopschotjes, geen spreidse, vloerdelen grenen, 2,8 d. x 32-43 b., halfhoutse verbinding. De moerbalken lagen op consoles.

Afb. 4 Breestraat 66 (1570 d.), ongeschilderde eikenhouten samengestelde balklaag met consoles en ongeschilderde naaldhouten vloerdelen boven de begane grond. (ELO, P.J. De Vos)

De zaal diende voor de verpleging van zieken en was verwarmd door een grote schouwpartij tegen de achtergevel.

Aalmarkt 13, gebouwd tussen 1585 en 1601, heeft drie bouwlagen en een zolder, waarvan de tweede verdieping een ongeschilderd plafond heeft met een eikenhouten samengestelde balklaag (onderdeel van een houtskelet) en ongeschilderde naaldhouten vloerdelen.¹² Aangezien hier het houtskelet geen (decoratieve) sleutelstukken heeft en ook spreidsel ontbreekt (in tegenstelling tot onderliggende verdieping) en er geen duidelijke sporen zijn van een originele schouw (afb. 5) is er vermoedelijk hier geen sprake geweest van een woonfunctie, maar een minder representatieve functie waarbij gedacht kan worden aan opslag. Geslapen werd in bedsteden op de woonverdiepingen.

¹² Aalmarkt 13, 1585-1600, samengestelde balklaag boven 2de verdieping; moerbalk, eik, 17 h. x 14 b., kinderbint, eik 6,5 h. x 9 b., 31 h.o.h., opgelegd en voorzien van eiken kop-schotjes, geen spreidsel, vloerdelen naaldhout, 3,4 d. x 25-27 b., halfhoutse verbinding. De moerbalken maken onderdeel uit van een houtskelet met muurstijlen en korbels, maar zonder sleutelstukken.

Nieuwsteeg 17, gebouwd in 1592, heeft twee bouwlagen met enkelvoudige balklagen op consoles en een zolder. De balk-laag boven de begane grond is in eiken uitgevoerd en die van de verdieping in grenenhout. Uit kleuronderzoek blijkt dat de eikenhouten balken boven de begane grond ongeschilderd waren en de grenen vloerdelen een bruine kleurafwerking hadden.¹³ Wellicht was dit een poging om de kleur van het donkerder en duurder eikenhout te imiteren of te benaderen (afb. 6). De grenenhouten balklaag op de verdieping was van origine geschilderd, evenals de grenen vloerdelen.¹⁴

Afb. 5 Aalmarkt 13, (1585-1601 a.), ongeschilderde eikenhouten samengestelde balklaag met houtskelet en ongeschilderde naaldhouten vloerdelen op de tweede verdieping. (ELO, P.J. De Vos)

Oude Rijn 19, gebouwd in 1603 (d.), heeft een voor- en vast achterhuis van twee bouwlagen en een zolder. De samengestelde balklagen maken deel uit van een houtskelet, behalve in het voorhuis op de begane grond.¹⁵ Daar liggen de moerbalken op consoles. Waargenomen is dat de balklagen bestaan uit ongeschilderd eikenhout in combinatie met ongeschilderde naaldhouten vloerdelen (afb. 7). Op de eiken kinderbinten, in zowel de onverwarmde werk-/verkoopruimte als de verwarmde woon/verblijfsvertrekken, is geen spreidsel aanwezig (geweest), dat het naaldhout aan het zicht zou hebben kunnen onttrekken.

Nieuwe Rijn 40 is omstreeks 1600 verbouwd, waarbij op de begane grond van een voorhuis een samengestelde balklaag met hergebruikte eiken vloerdelen

¹³ Nieuwsteeg 17, 1592, enkelvoudige balklaag boven begane grond; balk, eik, 17-18 h. x 12-13 b., ca. 100 h.o.h., vloerdelen grenen, afmeting onbekend.

¹⁴ Nieuwsteeg 17, 1592, enkelvoudige balklaag boven verdieping; balk, grenen, 14,5-22 h. x 11-13 b., ca. 71-100 h.o.h., vloerdelen grenen, 2,6-2,8 d., halfhoutse verbinding.

¹⁵ Oude Rijn 19, 1603 d., samengestelde balklaag boven begane grond voorhuis; moerbalk, eik, 25-26 h. x 23-24 b., kinderbint eik, 9 h. x 9,5 b., 33,5 h.o.h., opgelegd en voorzien van kopschotjes, geen spreidsel, vloerdelen naaldhout. De balklaag boven begane grond voorhuis lag op consoles. De overige balklagen maakten deel uit van een houtskelet.

Afb. 6 Nieuwsteeg 17 (1592 a.), geschilderde grenen-houten enkelvoudige balklaag boven eerste verdieping. (ELO, P.J. De Vos)

en moerbalken en grenen kinderbinten werd gerealiseerd.¹⁶ In de achterkamer werd de balklaag voorzien van een kleurrijke rankenschildering die de houtstructuur geheel aan het oog onttrok. In de voorkamer was het plafond egaal grijzige tint geschilderd, afgezien van een sjabloonschildering met moreskenmotief op de onderkant van de kinderbinten waardoor een gedeelte van het grenenhout in het zicht bleef (afb. 8).

Hogewoerd 97, gebouwd rond 1600, heeft een opzet met een voorhuis

van twee bouwlagen en zolder en een vast achterhuis van één bouwlaag met zolder. De begane grond van het voorhuis heeft een samengestelde balklaag met eiken moerbalken, grenen kinderbinten, grenen kopschotjes en grenen vloerdelen.¹⁷ In het voorhuis is op de begane grond aan de straat een indeling met een groot vertrek en een zijvertrek. Het zijvertrek heeft een egaal geschilderde, nette geschaafde gekantrechte afwerking, terwijl het grote vertrek ongeschilderd, met ruwe gekantrechte balken (afb. 9). De conclusie is dat het voorhuis was opgedeeld in een grote werkruimte met een ongeschilderde ruwhouten plafond en een kleiner kantoor of woonkamer met een nette geschilderde afwerking.

Breestraat 97, gebouwd kort na 1606, kent een opzet van een voor- en (afzonderlijk te gebruiken) vast achterhuis van drie bouwlagen en een zolder. De balklagen wijzigen per bouwdeel en verdieping. Het varieert van een geheel

¹⁶ Nieuwe Rijn 40, omstreeks 1600, samengestelde balklaag boven begane grond; moerbalk, eik, 29,5 h. x 29,5 b., hergebruik, kinderbinten, grenen, 8,5 h. x 11 b., vloerdelen eik. Eiken vloerdelen zijn uitermate zeldzaam in Leiden. Het aantal bouwlagen omstreeks 1600 is (nog) onbekend aangezien de verdiepingen niet zijn onderzocht.

¹⁷ Hogewoerd 97, omstreeks 1600, samengestelde balklaag boven begane grond; moerbalk, eik, 21-30 h. x 20-24 b., kinderbint, grenen 7-7,5 h. x 10 b., 38-42,5 h.o.h., opgelegd en voorzien van grenen kopschotjes, geen spreidse, vloerdelen grenenhout, ca. 25 b.

eikenhouten samengestelde balklaag op consoles in de voorruimte op de begane grond van het voorhuis tot een grenenhouten samengestelde balklaag op een houtskelet zonder sleutelstukken in de achterruimte op de tweede verdieping van het achterhuis.¹⁸ In 1606 blijkt uit het schoorsteengeld dat het pand in het voorhuis drie stookplaatsen had en het achterhuis één.¹⁹ Hieruit kan afgeleid worden dat de bovenste verdiepingen onverwarmd en dus vermoedelijk onbewoond waren. Op de bovenste verdieping is het grenenhout ongeschilderd (afb. 10)²⁰, maar net als bij Aalmarkt 13 moet hier eerder aan een opslagfunctie, dan aan een woonfunctie gedacht worden.

Afb. 7 Oude Rijn 19 (1603 d.), ongeschilderde samengestelde eiken balklagen met ongeschilderde naalddhouten vloerdelen boven begane grond. (ELO, E.D. Orsel)

Apothekersdijk 37, gebouwd in de 17de eeuw, is gebouwd als een kenmerkend ‘standaard’ Leids hoekhuis met twee bouwlagen en een zolder.²¹ Boven de eerste verdieping heeft het pand een enkelvoudige grenenhouten balklaag, die zowel in de voor- als in de achterkamer beschilderd is.²² Ook het plafond van de bedstede in de middenzone tussen voor- en achterkamer is geschilderd. Het plafond van de overloop is ongeschilderd en daar is het grenenhout van de balken en het vloerhout in het zicht gelaten (afb. 11).

Hooglandsekerkgracht 42, verbouwd in de 17de eeuw, bestaat uit een voor- en vast achterhuis met twee bouwlagen en een zolder. Het voorhuis heeft

¹⁸ Breestraat 97, na 1606, balklaag niet opgemeten.

¹⁹ Dröge, Bureau voor Bouwhistorie, 2015, *Breestraat 97 Leiden, Bouwhistorische verkenning met waardestelling*, Leiden.

²⁰ Met dank aan Jan Dröge.

²¹ Orsel 2007-1.

²² Apothekersdijk 37, 17de eeuw, balklaag niet opgemeten.

Afb. 8 Nieuwe Rijn 40 (ca. 1600), grijs geschilderde balklaag met moreskenschildering op ongeschilderde onderzijde grenen kinderbinten boven begane grond. (ELO, P.J. De Vos)

Afb. 9 Hogewoerd 97 (ca. 1600), samengestelde balklaag met eiken moerbalken, grenen kinderbinten, grenen kopschotjes en grenen vloerdelen, grotendeels ruw en ongeschilderd en deels geschilderd, boven begane grond. (ELO, P.J. De Vos)

boven de begane grond een enkelvoudige balklaag, waar voorheen een samengestelde balklaag bestond. De kinderbinten zijn verwijderd en tussen de oorspronkelijke eikenhouten moerbalken zijn grenen balken gelegd en daarover is een nieuwe grenen vloer geplaatst.²³ De begane grond van het voorhuis kende een indeling in voor-, tussen- en achterkamer, met langs de achterkamer een gang naar het achterhuis. De voor- en achterkamer hebben een egaal geschilderde afwerking. De veel kleinere tussenkamer heeft een gevernist plafond met daarin biesjes (afb. 12). Door de vernis is het grenenhout zichtbaar. De functie van de tussenkamer is onduidelijk, maar door het ontbreken van een rookkanaalraveling is duidelijk dat de ruimte onverwarmd was. Uit het ontbreken van verwarming en de sobere maar zorgvuldige plafondafwerking zou kunnen worden geconcludeerd dat de tussenkamer een overgangsfunctie vervulde tussen een onverwarmde werk/verkoopruimte voor en een verwarmd woon/verblijfsvertrek achter in het voorhuis.

Mandemakersteeg 1, gebouwd in 1650, is een diep geplaatst huis van drie bouwlagen en een zolder. Boven de begane grond en eerste verdieping zijn samengestelde

²³ Hooglandsekerkgracht 42, 17de eeuw, enkelvoudige balklaag boven begane grond, moerbalk, eik, 30 h. x 30 b., hergebruik, tussenbalk, grenen, 26,5 h. x 15,5 b., vloerdelen grenen, 3 d. x 43 b., met groef.

balklagen aanwezig en boven de tweede verdieping een enkelvoudige.²⁴ De enkelvoudige balklaag is van ongeschilderd grenenhout evenals de vloerdelen (afb. 13).²⁵ Deze balken zijn niet opgelegd op consoles. Op basis van de veel soberdere uitvoering van de balklaag en het ontbreken van een geschilderde afwerking lijkt ook hier, net als bij Aalmarkt 13 en Breestraat 97, de ruimte op de bovenste bouwlaag geen woonfunctie maar eerder een opslagfunctie te hebben gehad.

Doezastraat 32, gebouwd tussen 1649 en 1670, heeft een opzet van een voorhuis en vast achterhuis, beide met twee bouwlagen en een zolder. De balklagen zijn grenenhouten samengestelde balklagen, die opgelegd waren op consoles.²⁶

Uit onderzoek bleek dat de balklaag boven de eerste verdieping geheel ongeschilderd was (afb. 14). De eerste verdieping was in dit geval gewoon een woonverdieping met schouwen, van een normaal hoekhuis in de stad. Er is dus geen aanleiding om te denken dat vanwege minder representatieve redenen hier ongeschilderd grenenhout zou zijn toegepast, zoals bij Aalmarkt 13, Breestraat 97 en Mandemakersteeg 1.

Afb. 10 Breestraat 97 (kort na 1606), ongeschilderde grenenhouten samengestelde balklaag op een houtskelet zonder decoratieve sleutelstukken op de tweede verdieping. (Dröge, Bureau voor Bouwhistorie, J. Dröge)

AFSLUITING

De Leidse ontwikkeling van onbeschilderde eikenhouten samengestelde balklagen naar beschilderde grenenhouten enkelvoudige balklagen rond 1600 blijkt veel complexer en veel gevarieerder dan gedacht. Er is geen heel duidelijke overgangperiode van een samengestelde balklaag in eiken naar een enkelvoudige balklaag in grenenhout. Het oudste hier behandelde voorbeeld, Nieuwsteeg 17, heeft in 1592 enkelvoudige balklagen in eiken en in grenen. Het jongste voorbeeld, Doezastraat 32, heeft in 1649-1670 nog een samengestelde balklaag geheel in grenen. Op basis van de bouwhistorische voorbeelden komt naar voren dat grenenhouten balklagen lang niet altijd geschilderd werden, bijvoorbeeld bij minder representatieve ruimten zoals

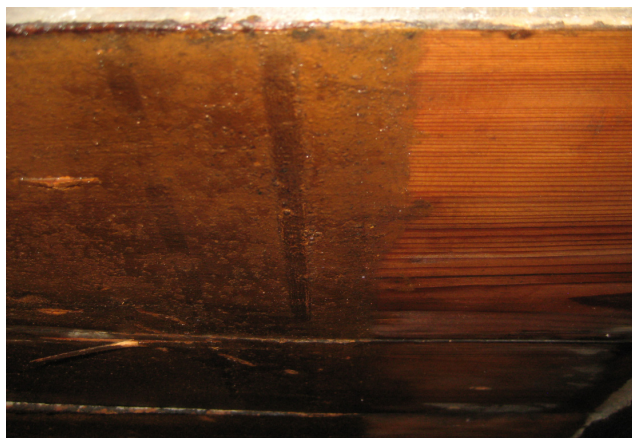
²⁴ Mandemakersteeg 1, 1650, onderzoek is in uitwerking.

²⁵ Met dank aan Michel van Dam.

²⁶ Doezastraat 32, 1649-1670, samengestelde balklaag boven eerste verdieping, moerbalk, grenen, 22 h. x 18 b., kinderbint, grenen, 8 h. x 10 b., kopschotjes, grenen, vloerdelen grenen, 2 d. x 28-30 b., halfhoutse verbinding.

Afb. 11 Apotheekersdijk 37 (17de eeuw), rechts ongeschilderde grenenhouten balklaag op de overloop van de eerste verdieping. (ELO, E.D. Orsel)

Afb. 12 Hooglandsekerkgracht 42 (17de eeuw), detail geveer-nist plafond met daarin biesjes boven begane grond. (ELO, E.D. Orsel)

opslagruimten. Een aantal panden zoals Aalmarkt 13, Breestraat 97 en Mandemakersteeg 1, heeft een derde bouwlaag, die weinig in Leiden voorkomt. Deze bovenste laag had hoogstwaarschijnlijk geen woonfunctie maar een utilitaire functie en daarom waarschijnlijk een eenvoudiger afwerking. Daarnaast blijkt echter dat tot ruim in de 17de eeuw ook representatieve vertrekken ongeschilderde enkelvoudige en zelfs samengestelde grenenhouten balklagen kunnen hebben, zoals zichtbaar bij Nieuwe Beestenmarkt 9, Nieuwsteeg 17 en Doezastraat 32. In deze gevallen zijn het voorbeelden op de eerste verdieping. Bij Nieuwsteeg 17 was de begane grond wel uitgevoerd in eikenhout, want blijkbaar werd eikenhout in het algemeen representatiever gevonden als plafondafwerking. Maar de voorbeelden maken ook duidelijk dat er blijkbaar ook voldoende waardering was voor het nieuwe grenenhout, wellicht noodgedwongen omdat kostbaarder

eikenhout steeds moeilijker verkrijgbaar was.²⁷ Misschien leverde bij Nieuwe

²⁷ Tussenbroek, G. van, 2012, *Historisch hout in Amsterdamse monumenten, Dendrochronologie – houthandel - toepassing*, Publicatiereeks Amsterdamse Monumenten 3, Amsterdam, p.32 en 42-43.

Beestenmarkt 9 het nieuwe grenenhout, met zijn lichte blondgele kleur, met de biesjes, voor de 17de-eeuwse Leidenaar vermoedelijk toch wel een fraai en wellicht zelfs modern plafond op.

Afb. 13 Mandemakersteeg 1 (1650), ongeschilderde enkelvoudige grenenhouten balklaag met grenenhouten vloerdelen boven tweede verdieping. (BAAC, M. van Dam)

Afb. 14 Doezastraat 32 (1649-1670), ongeschilderde grenenhouten samengestelde balklaag boven begane grond. (ELO, P.J. De Vos)

HET GRAUWE GEVAAR TEGEN BRANDGEVAAR

BIJZONDERE BETONCONSTRUCTIES IN EEN HAAGSE BIOSCOOP

PATRICK BOSMAN¹

Al speurend door het register van de SBN-nieuwsbrieven valt op hoe weinig artikelen er tot dusver zijn gewijd aan gewapend beton of andere ‘moderne’ bouwtechnieken. Met het recente artikel van Ronald Stenvert dat een mooie inkijk geeft in de kapconstructie van een Hilversumse garage/bioscoop² komt de teller op drie. Over vroege betontoepassingen is weinig bekend. Wel werd er aan het begin van de vorige eeuw het nodige over geschreven in de vaktijdschriften. De meeste vroege betonconstructies lijken we met name in industriële gebouwen en infrastructurele bouwwerken (bruggen, viaducten) te vinden. Is dat omdat men het ‘grauwe gevaar’³ destijds alleen bruikbaar vond voor gebouwen zonder representatieve functie? Of is het omdat men andere toepassingen te goed vermomde? Dit artikel wil de aandacht vestigen op zo’n vroege toepassing die niet direct herkend wordt als betonconstructie.

Afb. 1 Het uiterlijk van Boekhorststraat 47 werd tot begin dit jaar sterk bepaald door de in 1957 aangebrachte vliesgevel.
(foto P.J. Bosman, december 2015)

¹ Patrick Bosman is werkzaam als bouwhistoricus en adviseur monumentenzorg bij de gemeente Den Haag.

² Stenvert, Ronald, ‘Vroeg gewapend beton en vergeten toneeltechniek: een verborgen bijzonderheid in Hilversum’, *SBN nieuwsbrief* 59 (2015), p. 55-69.

³ Visser, C., ‘Het grauwe gevaar’, *De Bouwwereld* 11 (1912); Stenvert, Ronald, ‘Bouwhistorie: gewapend beton, deel 1. Stampen, spuiten & schokken. Gestolde massa’, *Vitruvius* 10 (2010), p. 22.

BOEKHORSTSTRAAT IN DEN HAAG

Aan de Haagse Boekhorststraat bevindt zich op nummer 47 het laatste restant van drie bioscopen die hier aan het begin van de twintigste eeuw werden gevestigd (afb. 1). De Boekhorststraat ligt in het deel van de binnenstad dat ook wel wordt aangeduid als het 'Oude Centrum'. Niet omdat dit daadwerkelijk het oudste deel van de Haagse binnenstad is, maar omdat de Boekhorststraat sinds lange tijd de belangrijkste winkelstraat van de kleine zelfstandige vormt. De straat is rond 1642 aangelegd, tegelijkertijd met de aanleg van de Prinsegracht die een directe verbinding met het Westland vormde. De sanering in de jaren zeventig van de vorige eeuw, onder meer ingegeven door de wens een nieuwe verkeersweg aan te leggen,⁴ in combinatie met de opkomst van de televisie en de grotere bioscopen betekende het einde van de kleine bioscoopzalen in de Boekhorststraat. Net zoals de bioscoopgebouwen aan het begin van de twintigste eeuw het einde inluiden van de reizende bioscoop.⁵

Wie tot maart van dit jaar Boekhorststraat 47 bekeek zag een strakke witgeschilderde glasgevel uit 1957 boven een recente winkelpui. Wie beter keek, ontwaarde een oudere gevel achter de afbladderende verf (afb. 2). Tijdens het bouwhistorisch onderzoek dat in december 2015 en januari 2016 is uitgevoerd⁶ in opdracht van Wijkontwikkelingsmaatschappij Stationsbuurt-Oude Centrum bleek dat zich achter de glasgevel uit 1957 nog het oude voorgebouw van de Thalia bioscoop bevindt.

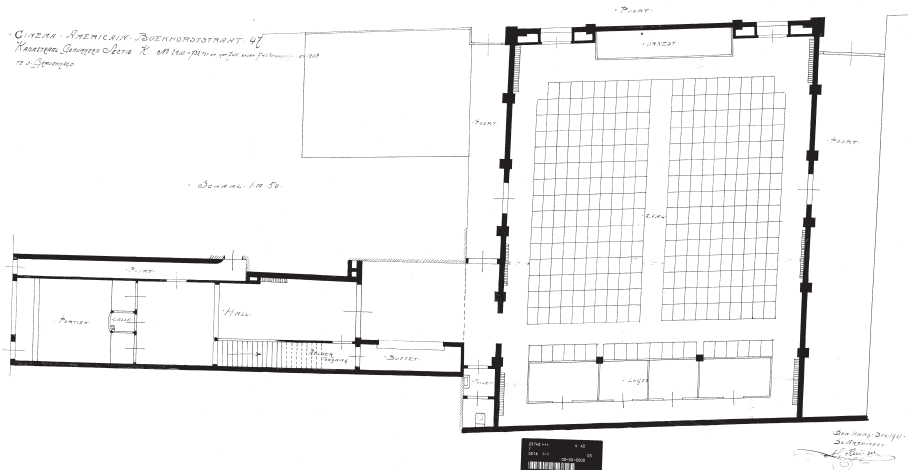

Afb. 2 Door de afbladderende verf kwam de achterliggende gevel uit 1912 langzaam weer in beeld. (foto P.J. Bosman, september 2015)

⁴ Rosenberg, H.P.R. en R.J. de Booij (red.), *Dwarsweg-weg, Ontstaan, verval en herstel van een historisch stadsdeel in Den Haag* (1992).

⁵ Maden, Frank van der, 'De komst van de film', *Geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940* (1986), p. 11-52.

⁶ Bosman, P.J., 2016: *Bouwhistorische opname Boekhorststraat 47, 49 en 51*, gearchiveerd in het Haags Monumentensysteem, gemeente Den Haag, afdeling Monumentenzorg & Welstand.

Afb. 3 Plattegrond van de bioscoop naar ontwerp van M. Kuijper Czn, december 1911. (herkomst Haags Gemeentearchief)

CINEMA AMERICAIN / THALIA

Het gebouw opende in februari 1912 zijn deuren, nadat de bouw daarvan in slechts elf weken werd geklaard.⁷ In de beginjaren heette de bioscoop nog 'Cinema Americain'. Al in 1915 werd de bioscoop overgenomen door de Loet C. Barnstein, de uitbater van de 'Japansche Bioscoop' aan de Boekhorststraat.⁸ Een jaar eerder nam hij de Rex bioscoop aan dezelfde straat over waarmee hij alle drie de bioscopen aan de Boekhorststraat in bezit had. Thalia is ontworpen door de Haagse architect Martin Kuijper (1881-1948), zoon van beeldhouwer Cornelis Kuijper. Kuijper is een relatieve onbekende,⁹ maar wie goed zoekt vindt nog vier andere bioscoopontwerpen van zijn hand.¹⁰ Op het diepe perceel aan de Boekhorststraat ontwierp hij een voorgebouw met de hoofdingang. Op het achterliggende terrein van het voormalige Reiniershofje¹¹

⁷ *Wereldkroniek* 46(1912), p. 740.

⁸ Mutsaers, Elisa, 'Een reis om de wereld, Zoektocht naar de identiteit van Haagse bioscopen in de jaren vijftig', *Jaarboek Geschiedkundige Vereniging Die Haghe* (1997), p. 229-230.

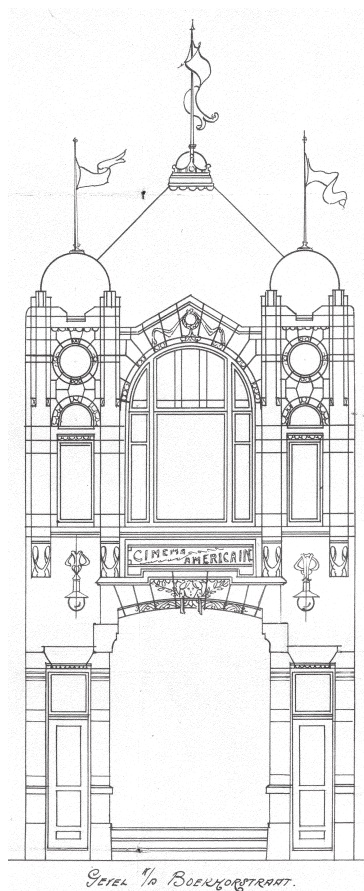
⁹ Mogelijk is dit veroorzaakt door de vele "Kuijpers" die in de omgeving van Den Haag actief waren, zoals de Scheveningers Willem Chiel Kuijper (1879-1961) en Martin Kuijper (1916).

¹⁰ Wagenstraat 77, Den Haag (1907/08), Van Lochemstraat 10, Enschede (1912/13, gesloopt in 1974), Stationsweg 19, Leiden (1916) en Grote Houtstraat 139-141, Haarlem (1920).

¹¹ Het Reiniershofje is in 1841 gebouwd door loodgieter Reinier Born (1787-1869). Het betrof een zogenaamd exploitatiehofje met veertien huisjes, bedoeld als oudedagsvoorziening voor de eigenaar. Vermoedelijk is het niet lang na invoering van de woningwet onbewoonbaar verklaard en afgebroken.

werd de bioscoopzaal opgetrokken die aan de drie zijden vrijstaat om zoveel mogelijk nooduitgangen te kunnen maken (afb. 3). Dit laatste was ingegeven door *'het brandgevaar waaraan bioscopen nog al eens sukkelen.'*¹² De bouwtekening uit 1911 toont een rijk gedecoreerde gevel met Um 1800-detaillering (afb. 4).¹³ Door het hoge tentdak en de koepeltjes kreeg het pand een oosters tintje dat nog sterk doet denken aan de kermissen waar de rijkversierde façades van de reizende bioscopen te zien waren (afb. 5). Bij een publicatie van een van Kuijper's bioscoopontwerpen werd daarover geschreven dat *"dergelijke inrichtingen (...) zoowat eenzelfde geest ademen en aan het bestaan van een Bioscoopstijl doen gelooven."*¹⁴ Door het uiterlijk zal het gebouw een opvallende verschijning zijn geweest in de gevelwand (afb. 6). Halverwege het voorgebouw bevonden zich de kassa's en in het tussenlid werden een foyer en buffet ingericht. Op de verdieping van het voorgebouw waren een kantoor en enkele bergruimtes ondergebracht. De doorsnede van de zaal laat een klassieke theateropbouw zien met balkon en orkestbak, maar zonder toneeltoren of kleedruimtes waardoor duidelijk is dat de zaal alleen voor filmvertoningen werd gebruikt (afb. 7). Boven de filmcabine, waar het door de projector behoorlijk warm kon worden, was in een forse ventilatieschacht voorzien.

Door het grote aantal bioscopen – in de jaren vijftig was er in Den Haag keuze uit ruim vijfentwintig bioscopen – wijzigde Thalia na de oorlog het filmaanbod. Thalia ging zich meer richten op een jong publiek en vertoonde sindsdien met name vechtfilms.¹⁵

Afb. 4 Ontwerp van de voor-gevel aan de Boekhorststraat van M. Kuijper Czn, oktober 1911. (herkomst Haags Gemeentearchief)

¹² *Vademecum der Bouwvakken 2* (1913), p. 11.

¹³ Bouwdossiers gemeente Den Haag, dossier no. 03748.

¹⁴ *Vademecum der Bouwvakken 8* (1913), p. 57.

¹⁵ Mutsaers 1997, p. 231.

Afb. 5 'The Imperial Bio' van Jean Desmet op de Grote Markt in Groningen, 1908. Deze reizende bioscoop had een rijkgedecoreerde art-nouveaufaçade. (herkomst EYE Film Instituut Nederland, Amsterdam)

Het frivole, enigszins gedateerde uiterlijk werd vermoedelijk niet meer passend geacht bij dit genre en de daarbij horende doelgroep. Het in- en exterieur werd in een aantal fases grondig gewijzigd. In 1957 werd de gevel op de begane grond geheel weggebroken voor een gevelbrede entree. Hierboven kwamen een forse reclamebak waarvan de bekleding als plafond doorliep in het gebouw. Hierboven ontwierpen T. Bier en A. Verschoor een strakke, stalen vliesgevel met zwart glas. Ook de koepeltjes verdwenen, maar het tentdak werd gehandhaafd.¹⁶

De bioscoop wist het hoofd uiteindelijk niet boven water te houden en in 1972 viel het doek. Van de bioscoop resteert na een brand op 3 november 1980 alleen nog het voorgebouw en vermoedelijk de kelder onder het tussenlid.¹⁷ De rest van het tussenlid en de bioscoopzaal zijn na de brand gesloopt en het voorgebouw is vervolgens samengevoegd met de naastgelegen winkel waar het nog altijd onderdeel van uitmaakt.

¹⁶ De kap werd pas in de jaren negentig gesloopt.

¹⁷ De kelder was niet toegankelijk, maar de beide schoorstenen van de stookruimtes zijn nog geheel aanwezig. Hoogteverschillen in de begane grondvloer wijzen er op dat de kelder hoogstwaarschijnlijk nog aanwezig is.

HET VOORGEBOUW

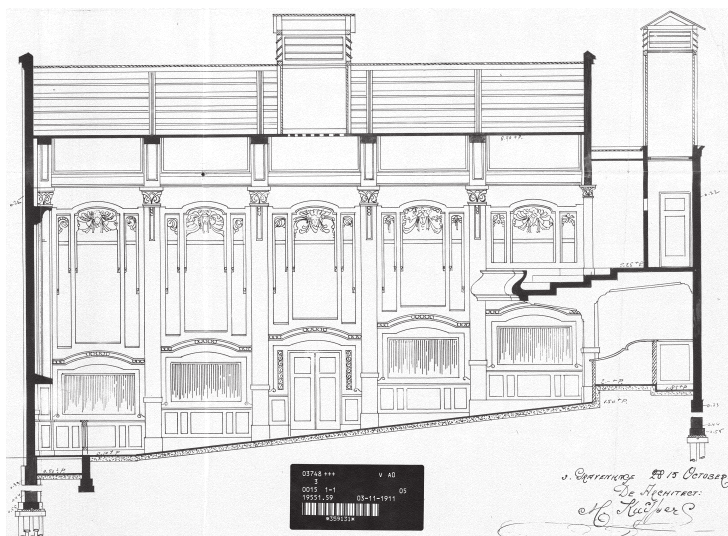
Tijdens het onderzoek bleek het casco van het voorgebouw uit 1912 voor een groot deel nog aanwezig. Boven het systeemplafond van de winkel zijn de brandsporen duidelijk te zien. Op de verdieping lijkt het zelfs alsof de brandweer nog maar net vertrokken is: de muren zijn nog zwartgeblakerd en de plafondplaten uit de jaren vijftig hangen er door de waterschade treurig bij. Het glas in de achtergevel is door de hitte van de brand gesprongen en het kozijn is aan de buitenzijde dichtgemetseld. De ruimte is in 1981 vanuit het buurpand toegankelijk gemaakt door middel van een klein gat in de bouwmuur, maar zal sindsdien niet meer zijn gebruikt.

Op de begane grond kon aan de hand van de rechterbouwmuur en het plafond de positie van de kassawand gereconstrueerd worden. De rechterbouwmuur is tot aan de verdwenen kassawand voorzien van een schoonmetselwerk klamp in een forse machinale roodkleurige steen. Pas na de kassa's kreeg de ruimte een 'binnenafwerking' met een stuc laag.

De voorgevel uit 1912 is vanaf de boogdoorgang op de begane grond vrijwel intact aanwezig (afb. 8). De binnenaftimmering die in 1957 op de verdieping tegen de voorgevel werd geplaatst, is na de brand verwijderd. Bij het plaatsen van deze aftimmering is alleen het schuifraam vrijgelaten, zodat een klein klepraampje in de vliesgevel bediend kon worden voor ventilatie. Opvallend is dat de ruimte weliswaar vol rook heeft gestaan, maar dat de brand vanaf de begane grond niet is overgeslagen naar de verdieping. De verdiepingsvloer blijkt hierin een doorslaggevende rol te hebben gespeeld.

Afb. 6 Foto van Boekhorststraat 47, kort na de oplevering in 1912. (overgenomen uit Wereldkroniek 46, 1912, p. 740)

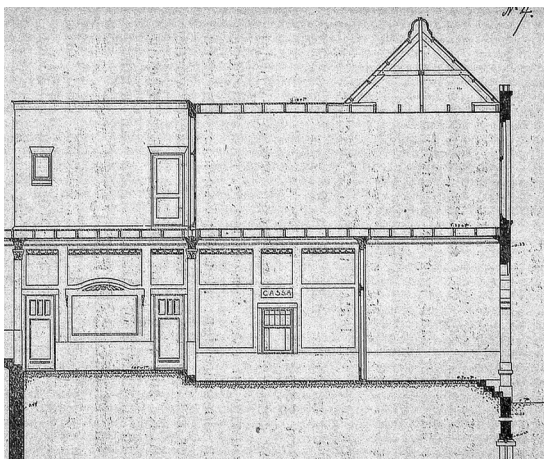
Afb. 7 Doorsnede over de zaal met links de orkestbak en geheel rechts achter het balkon de filmcabine met ventilatieschacht. (herkomst Haags Gemeentearchief)

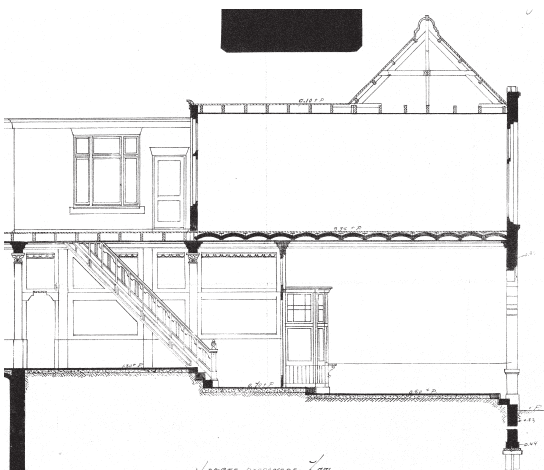
Afb. 8 Voorgevel op de eerste verdieping. De gehele gevel werd in 1957 ook aan de binnenzijde weggewerkt, op het grote schuifraam na. Na de brand in 1980 is er niets meer gewijzigd. (foto P.J. Bosman, december 2015)

TROGGEWELFJES VERSUS MONIERDECKE

Een eerste voorontwerp van de bioscoop, dat Kuijper publiceerde in *Vademecum der bouwvakken* laat in de doorsnede nog een houten balklaag zien met hieronder een plafond, vermoedelijk stuc op riet (afb. 9).¹⁸ Blijkbaar werden er strenge eisen gesteld aan de brandveiligheid, want bij de stukken van de vergunningsaanvraag zit een aangepaste doorsnede. Deze laat stalen liggers met daartussen troggewelfjes zien (afb. 10). In die tijd was dat een geëigende manier om een vloer brandwerend te maken. Om deze aan het zicht te onttrekken is een verlaagd plafond getekend. Uiteindelijk is tijdens de uitvoering het plan aangepast naar een vloer van gewapend beton die geleverd werd door de 'Hollandsche maatschappij tot het maken van werken in gewapend beton'.¹⁹ Hiervan

Afb. 9 Voorontwerp van de Thalia bioscoop. Doorsnede over het voorgebouw waarin nog een houten balklaag getekend staat. (overgenomen uit *Vademecum der Bouwvakken* 2, 1913, p. 13)

Afb. 10 Vergunningstekening, doorsnede over het voorgebouw waarop een verdiepingsvloer met troggewelfjes is weergegeven. (herkomst Haags Gemeentearchief)

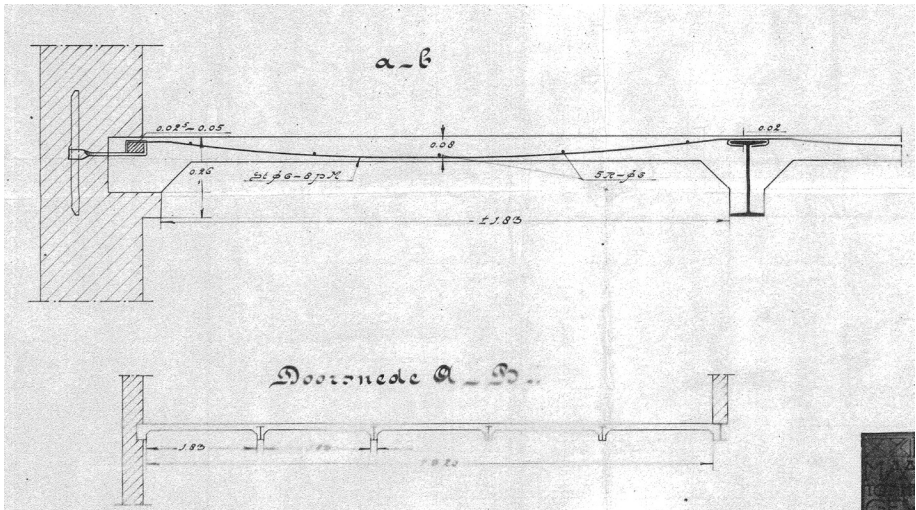
¹⁸ *Vademecum der Bouwvakken* 2 (1913), p. 11-13. Vreemd genoeg publiceert Kuijper hier zijn eerste voorontwerp, terwijl het plan al eind 1911 is aangepast en in 1912 werd voltooid.

¹⁹ De Hollandsche maatschappij tot het maken van werken in gewapend beton, later Hollandse Beton Maatschappij, werd in 1902 opgericht door A.C.C.G. van Hemert en was achtereenvolgens gevestigd in Den Haag en Rijswijk.

Afb. 11 Vloerconstructie na verwijdering van het systeemplafond gezien richting de voorgevel. (foto P.J. Bosman, december 2016)

zijn de constructie-tekeningen bewaard gebleven. De constructie is uitgevoerd met stalen I-liggers die zijn meegestort in het beton en de vloer aan de onderzijde verdelen in vijf vakken, een zogeheten Monierdecke (afb. 11/12).²⁰ De vakken zijn ongeveer 1,8 meter diep en de betonvloer is ter plaatse van de vakken slechts acht centimeter dik. De wapening is aan de zijde van de voorgevel gekoppeld door middel van een meegestort houten randbalkje

Afb. 12 Detail van de constructie van de Monierdecke in Boekhorststraat 47. Tekening van de "Hollandsche maatschappij tot het maken van werken in gewapend beton." (herkomst Haags Gemeentearchief)

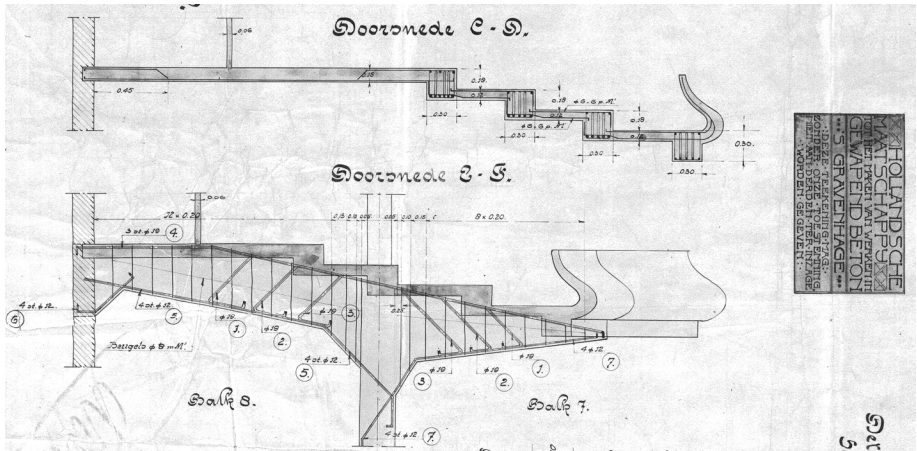
²⁰ Stenvert 2010, p. 22-29.

dat zowel aan de wapening als aan vier blindankers gekoppeld is. Aan de achterzijde is een vergelijkbare oplossing met een verankering aan een stalen ligger die tevens de achtergevel op de verdieping draagt. Elektra en leidingen zijn eveneens verwerkt in de vloer: zowel in de voorruimte als in de ruimte achter de kassa's is centraal in een vak een lichtpunt aangebracht. Aangezien het kale, industriële beton in een bioscoop niet gewaardeerd werd is de onderzijde van de vloer met een stuc laag afgewerkt als ware het een cassetteplafond tussen houten balken. De 'decoratie' is beperkt gebleven tot enkele getrapte profielen, wat echter genoeg is om de schijn van een klassiek stucplafond te creëren. Door de brand van 1980 is het stucwerk gedeeltelijk verdwenen waardoor de liggers en het beton goed in beeld zijn gekomen. Zo zijn onder meer de afdrukken van de bekisting goed te zien (afb. 13). In de dekvloer op de verdieping is de oude indeling nog te herkennen. Nadat deze in de jaren vijftig is verwijderd is de afwerklaag aangeheeld wat erop duidt dat de binnenwanden zijn meegestort in de afwerklaag.

Afb. 13 Aan de achterzijde, waar de hitte van de brand het grootst was, zijn de afdrukken van de bekisting in het zicht gekomen. (foto P.J. Bosman, december 2015)

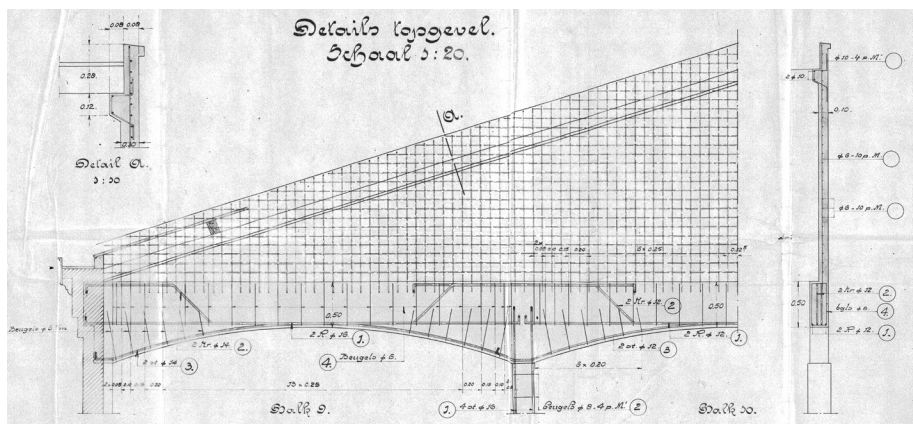
Ook het balkon in de zaal, de trappen, de filmcabine en de erboven gelegen ventilatieschacht werden uitgevoerd in gewapend beton (afb. 14 en 15). Zelfs de topgevel boven het balkon werd geheel van gewapend beton gemaakt (afb. 16). Dit laatste had als voordeel dat er geen grote stalen ligger nodig was om een gemetselde topgevel te dragen. De topgevel kon door het gebruik van gewapend beton gereduceerd worden tot een slanke schijf gedragen door twee ranke betonkolommen (afb. 17).

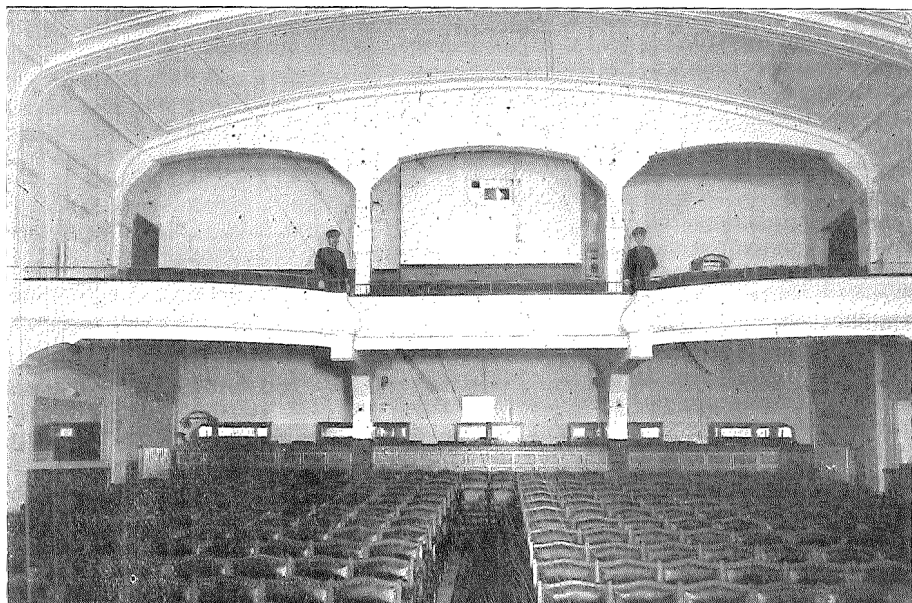
Afb. 14 Constructiedetails van het balkon in de Thalia bioscoop. Ook de balustrade is opgenomen in de constructie die in het werk gestort werd. Tekeningen van de “Hollandsche maatschappij tot het maken van werken in gewapend beton.” (herkomst Haags Gemeentearchief)

Afb. 15 Brandtrap aan de achterzijde van de bioscoopzaal in 1940, met rechts de achtergevel van de zaal. De wapening van de betonconstructie is door de geringe dekking al enigszins zichtbaar geworden bij de treden. Rechtsboven is nog net de zijkant van de in gewapend beton uitgevoerde topgevel boven het balkon zichtbaar (pijl). (herkomst Haags Gemeentearchief)

Afb. 16 Constructiedetails van de topgevel boven het balkon in de Thalia bioscoop. Doordat deze geheel in gewapend beton werd uitgevoerd kon de constructie slank worden vormgegeven. De gordingen werden opgelegd op een randbalk die onderdeel was van de betonconstructie. Tekeningen van de "Hollandsche maatschappij tot het maken van werken in gewapend beton." (herkomst Haags Gemeentearchief)

Afb. 17 De zaal gezien richting het balkon en de filmcabine, kort na de opening. (overgenomen uit Wereldkroniek 46, 1912, p. 740)

Afb. 18 De voormalige Flora bioscoop aan de Wagenstraat in Den Haag. (foto P.J. Bosman, maart 2015)

VERGELIJKING MET KUIJPER'S ANDERE BIOSCOPEN

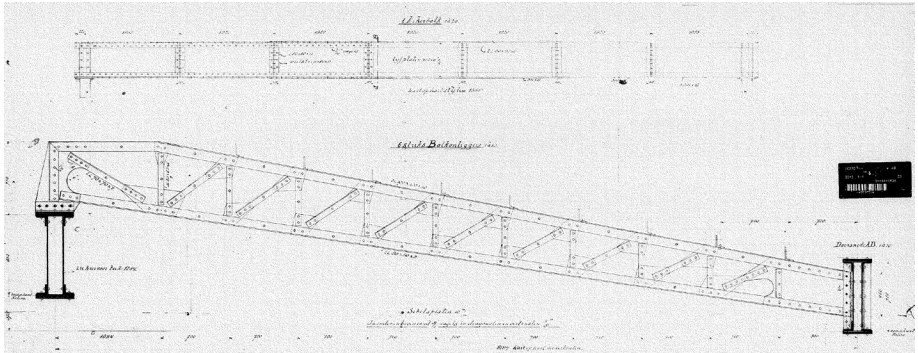
Kuijper's bioscoopontwerpen laten de toenemende interesse voor gewapend beton goed zien. Eén van Kuijper's eerste ontwerpen is de Flora bioscoop die in 1907/1908 in opdracht van de Amsterdamse bioscoopondernemer A. Nöggerath aan de Haagse Wagenstraat werd gebouwd (afb. 18).²¹ Dit gebouw, dat ook dienst deed als variététheater en om die reden ook was uitgerust met een toneeltoren, kreeg een vloeropbouw met stalen liggers en houten balklagen. Van het balkon in de zaal zijn nog enkele constructietekeningen bewaard gebleven. Deze tonen een stalen vakwerkconstructie die nadien omkleed werd (afb. 19).

Kort na de Thalia bioscoop aan de Boekhorststraat ontwierp Kuijper in 1912/1913 de Flora bioscoop aan de Van Lochemstraat 10 in Enschede (afb. 20).²² Deze bioscoop kreeg een podium voor theateervoorstellingen. Het balkon in de zaal en de daarop

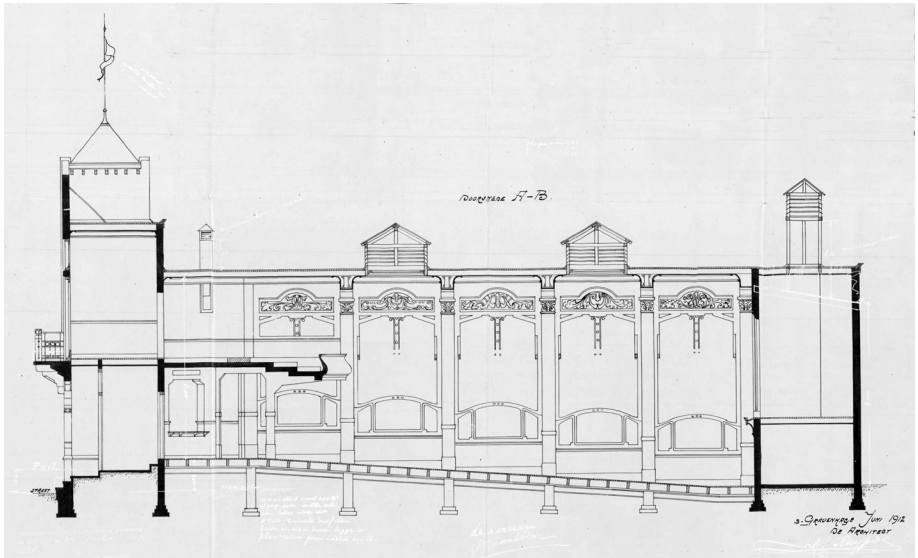
aansluitende trap werden volledig uitgevoerd in gewapend beton. Het balkon was vrijwel identiek aan dat van Thalia. Uit de stukken blijkt dat de gemeente Enschede streng toetste op brandveiligheid. De deur van de filmcabine moest worden uitgevoerd in staal of eternit en moest een 'brandvrij' plafond hebben. Om onbekende redenen beviel of voldeed de plaats van de filmcabine

²¹ Bouwdossiers gemeente Den Haag, dossier no. 20270.

²² Bouwdossiers gemeente Enschede, dossier no. 1460. Ook van dit gebouw werd een voorontwerp gepubliceerd, in *Vademecum der Bouwvakken 8* (1913), p. 57-59. Het gebouw werd in 1972 door brand verwoest, maar was hiervoor al ingrijpend gewijzigd.

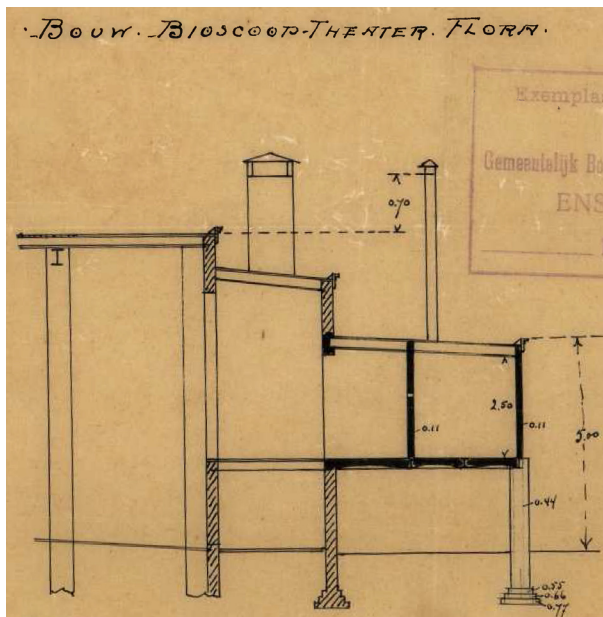

Afb. 19 Constructietekeningen van het balkon in de Flora bioscoop in Den Haag. Deze toont nog een vakwerkconstructie in staal. Deze werd vervolgens omtimmerd. (herkomst Haags Gemeentearchief)

Afb. 20 Doorsnedetekening van de Flora bioscoop in Enschede naar ontwerp van M. Kuijper Czn, 1912. Ook bij deze bioscoop werden de trap en het balkon geheel in gewapend beton uitgevoerd. (herkomst Stadsarchief Enschede)

Afb. 21 Wijzigings-
tekening van de Flora
bioscoop in Enschede
van M. Kuijper Czn, de-
cember 1912. De positie
van de filmcabine werd
al tijdens de bouw naar
een plek achter de zaal
verplaatst. De vloer werd
uitgevoerd met trogge-
welfjes. (herkomst Stads-
archief Enschede)

Afb. 22 De voorgevel zoals deze op 14 maart tevoorschijn is gekomen na verwijdering van het glas uit de vliesgevel. (foto P.J. Bosman, maart 2016)

Afb. 23 De beeldhouwde sluitsteen. (foto P.J. Bosman, maart 2016)

achter het balkon niet.²³ Uiteindelijk werd de filmcabine achter het gebouw geplaatst en werd er gebruik gemaakt van een projectie achter het scherm. Dit filmcabinegebouwtje kreeg een vloertje met troggewelfjes (afb. 21). In 1918 verhuisde de filmcabine alsnog naar een plaats aan de voorzijde waar de nodige betonconstructies voor werden gebruikt.

Het gebruik van gewapend beton voor de filmcabines en balkons zal zeker zijn ingegeven uit brandveiligheid. Voor de Monierdecke van het voorgebouw van de Thalia bioscoop is dat minder zeker, aangezien de ruimte erboven werd gebruikt als kantoor en opslag. Mogelijk werden op de verdieping films bewaard. Films werden destijds nog gemaakt van het uiterst brandbare cellulosenitraat,²⁴ zodat een brandveilige opslag vermoedelijk een eis geweest is. Omdat, anders dan bij de filmcabine in Flora in Enschede, de uitstraling aan de onderzijde er ook toe deed zal het plan zijn aangepast naar een Monierdecke, omdat op deze wijze het plafond eenvoudig 'vermoad' kon worden als cassettenplafond en er geen verlaagd plafond nodig was. Het systeem heeft uiteindelijk prima dienst gedaan.

²³ De plattegrond, met een gerende voorbouw, is mogelijk hierop van invloed geweest. De projector kon vermoedelijk niet goed gepositioneerd worden ten opzichte van het filmdoek, zodat al tijdens de bouw naar een andere oplossing is gezocht.

²⁴ Vriendelijke mededeling van Ronald Stenvert.

Afb. 24 De ronde openingen bovenin de gevel waren oorspronkelijk voorzien van bolvormige lampen. (foto P.J. Bosman, maart 2016)

Naar aanleiding van de bouwhistorische verkenning is in overleg met de eigenaar besloten om de vliesgevel vooruitgaand op de verdere planvorming te verwijderen. Na de ontmanteling op 14 maart 2016 bleek het restant van de gevel in verrassend goede staat te verkeren (afb. 22), al ontbreken de pui en de gevelbeëindiging. Het beeldhouwde vrouwenhoofd, dat vermoedelijk Thaleia, de Griekse muze van de komedie moet voorstellen, is nog aanwezig (afb. 23). Ook de naam die de bioscoop sinds 1915 droeg is nog duidelijk zichtbaar. Noemenswaardig zijn de ronde openingen helemaal bovenin de gevel, die niet als vensters ontworpen zijn maar ten behoeve van verlichting bedacht waren (afb. 24). Ze waren aan de buitenzijde voorzien van bolvormige lampen. Doordat ze halverwege het achterliggende plafond zitten kon via dit plafond de bekabeling worden weggewerkt. In een van de openingen is nog een stalen plaat aanwezig met eveneens een opening voor de elektra en bevestiging van een lamp. Dit systeem werkte blijkbaar niet heel goed, want op een archieffoto van omstreeks 1930 zijn de glaskappen reeds verdwenen (afb. 25).

Afb. 25 Foto van Boekhorststraat 47, 45 en 43 rond 1930. Afkomstig uit het archief van bouw- en woningtoezicht, vermoedelijk genomen vanwege de zonder vergunning aangebrachte reclame. De bolvormige glaskappen in de ronde openingen zijn reeds verwijderd. (herkomst Haags Gemeentearchief)

BESLUIT

Boekhorststraat 47, 49 en 51 zijn geen beschermde monumenten en staan al geruime tijd leeg. Ze maken een desolate indruk en de brandsporen en dichtgemetselde kozijnen maken de beeldvorming niet beter. Met de uitkomsten van het bouwhistorisch onderzoek is wel meer besef voor de cultuurhistorische betekenis van de panden en daarmee draagvlak voor behoud ontstaan. De toekomstige gebruiker heeft behoefte aan een hoge ruimte en hiervoor zou in een eerste voorontwerp de Monierdecke moeten verdwijnen. Naar aanleiding van de bouwhistorische verkenning is nu gezocht naar een locatie achter de panden met voldoende hoogte zodat de vloer behouden kan blijven.

NIEUWS

OVER DE VROEGERE TOREN VAN ARNHEM *

Afb. 1 De toren gezien uit het zuidwesten, jaartal onbekend. (foto Studio Jan Moonen, Arnhem, collectie auteur)

G. BERENDS

De toren van de Eusebiuskerk in Arnhem (afb.1), nu al jaren in de steigers, is na de Tweede Wereldoorlog nieuw gebouwd na verwoesting van de oude, die tijdens de Slag om Arnhem in de nacht van 19 op 20 september 1944 uitbrandde.¹ De onderbouw, tot de hoogte van het middenschip van de kerk, is nog wel voor een groot deel oud, zij het aan de buitenzijde geheel nieuw bekleed. De tweede geleding is een weinig geslaagde reconstructie van de oorspronkelijke en de derde een nieuw ontwerp van architect Theo G. Verlaan. De toren werd voltooid in 1964.

In dit artikel wordt een beeld geschetst van de wijze waarop de oude toren tot stand kwam en waar de reconstructie van de tweede geleding de mist inging.

DE OUDE TOREN IN HET KORT

De oude toren uit bestond uit twee ongeveer even hoge vierkante geledingen uit het derde kwart van de 15de eeuw en daarop een achtkant uit het midden van de 17de eeuw. De onderste geledingen waren bekleed met tufsteen, afgewisseld door montants en andere onderdelen van zandsteen; de tuf- en zandsteen was echter op veel plaatsen in de vroege 19de eeuw vervangen door baksteen, terwijl de montants en blindtraceringen verweerd of vlakgehakt waren. Het

achtkant was van baksteen, voor een deel met Bentheimer zandsteen bekleed.

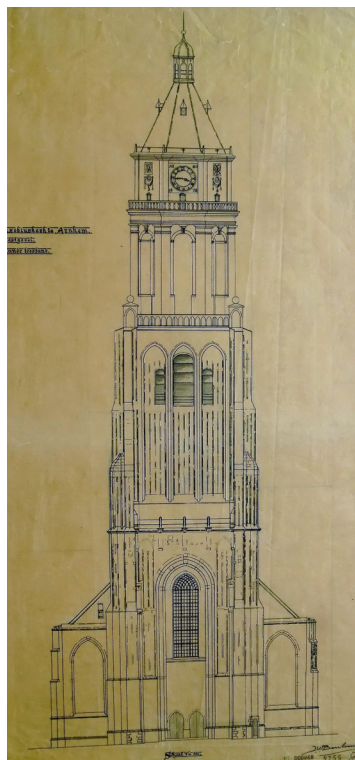
* Dit artikel is een ingekorte en enigszins bewerkte versie van mijn 'Arnhems toren, hoe hij was, is en had kunnen zijn' in *Arnhems Historisch Tijdschrift* maart 2016, 34-46, waarin ook het niet uitgevoerde torenontwerp van prof. ir. J.F. Berghoef wordt gepresenteerd. Met dank aan Cécile Schulte-van Wersch en Ab Warffemius voor het kritisch doorlezen van en hun commentaar op het concept.

¹ G. Berends, 'De Eusebius in de jaren 1939-1945. Bescherming, verwoesting en verval', *Arnhems Historisch Tijdschrift* september 2010, 106-122; Berends 2011, 'De Grote Kerk van Arnhem in de oorlog. Bescherming, verwoesting en verval', *Nieuwsbrief Stichting Bouwhistorie Nederland* nr. 51, november 2011, 45-59.

In 1896 is de westzijde van de toren door de architect J.W. Boerbooms in tekening gebracht (afb. 2) op de schaal 1: 100.² Daaruit blijkt, dat de toren tot en met de bol op het topkoepeltje ongeveer 84¼ m hoog was. Daarop stond een smeedijzeren kruis bekroond door een weerhaan, samen ongeveer 2½ m hoog. De precieze maat is niet op te geven, omdat het maaiveld aan de torenvoet varieerde. Ook ontbreekt op de tekening een schaalstok, die door de werking van het papier van lengte veranderd zou kunnen zijn (afb. 3). Boerbooms tekende ook een reconstructie, die bij de herbouw een belangrijke rol zou spelen.

DE VOORGESCHIEDENIS

Zoals de Koningstraat zuidwaarts loopt tot aan de Markt, liep oorspronkelijk ook de Kerkstraat door tot aan de Markt. Hoewel dit archeologisch niet is aangetoond, wordt het algemeen aangenomen, omdat de zuidwaarts doorgetrokken, lichtelijk gebogen westwand van de Kerkstraat vloeiend overgaat in de westwand van de Markt en eindigt bij de Sabelspoort. De oorspronkelijke parochiekerk van de stad, gewijd aan Sint Maarten, stond tussen die Kerkstraat en de Koningstraat. De oudste restanten van die kerk, die nog van voor het jaar 1000 kunnen dateren, zijn zichtbaar gemaakt in een kelder die bereikbaar is uit de zuidelijke kooromgang van de Eusebiuskerk. De oorspronkelijke zaalkerk werd tot omstreeks 1430 vergroot, eerst met een nieuw koor, vervolgens met een toren en zijbeuken en tenslotte met nieuwbouw aan de noordzijde.³

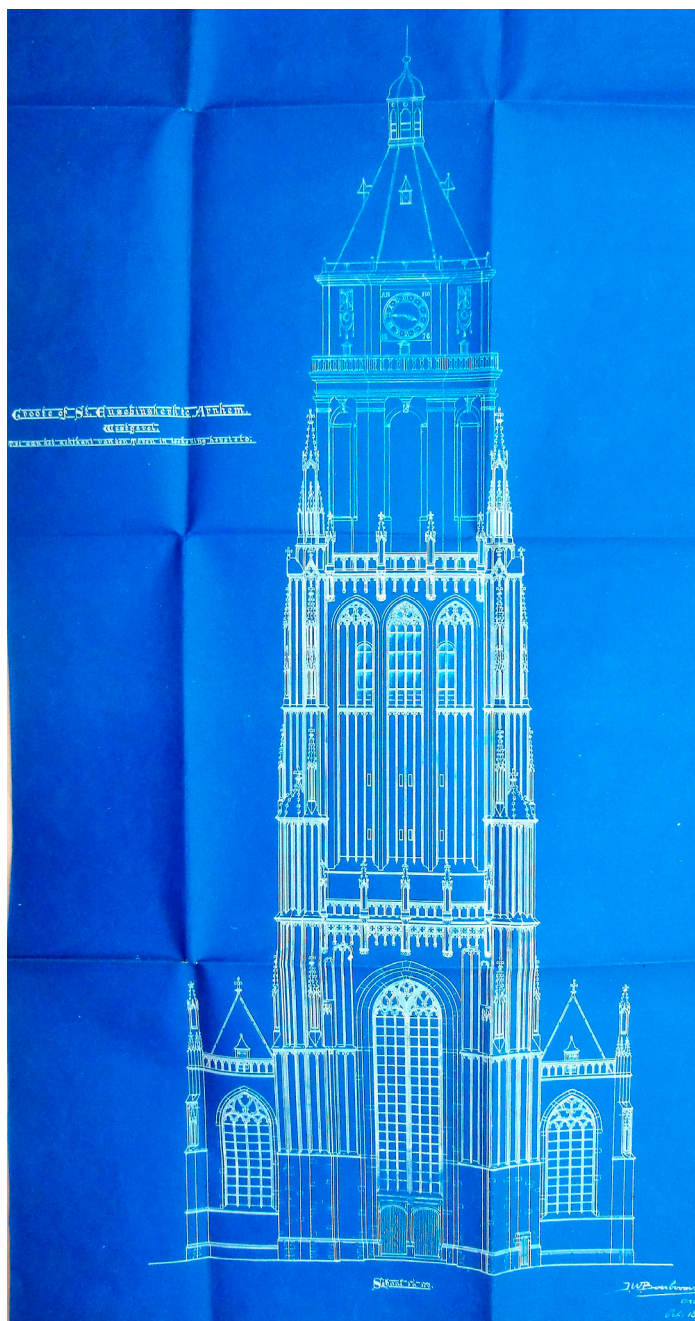

Afb. 2 Opmeting van de westzijde door J.W. Boerbooms, 1896. (archief RCE, Amersfoort)

² De calque daarvan bevindt zich in het archief van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Amersfoort.

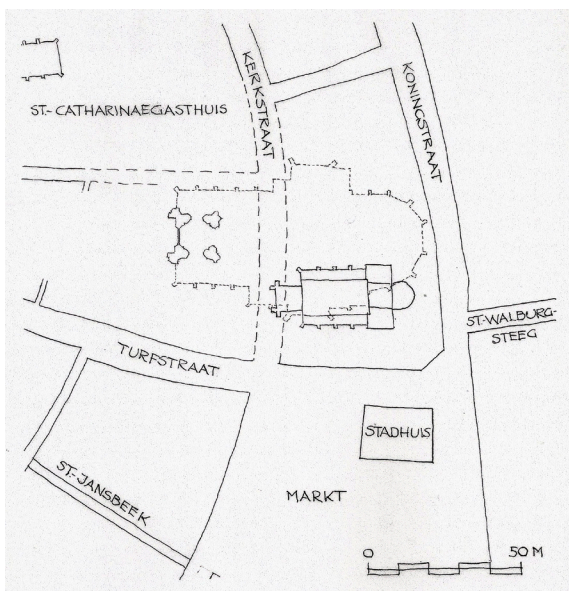
³ Literatuur over de kerk:

H. Portheine Jr., 'De St. Eusebius- of Groote Kerk te Arnhem', *Bouwkunst* 1914, 1-66;
H.P.R. Rosenberg, 'De Sint Eusebiuskerk te Arnhem', *Bulletin KNOB* 1962, 189-212;
H.P.R. Rosenberg, 'Grote Kerk te Arnhem', *De Grote Kerk van Arnhem, bouw, verwoesting, herbouw*, Gemeentemuseum Arnhem 1964, 16-45;
A.G. Schulte, *De Grote of Eusebiuskerk in Arnhem, IJkpunt van de stad*, Utrecht 1994;
Elizabeth den Hartog en Ronald Glaudemans, *De Sint-Eusebiuskerk te Arnhem. Bouwsculptuur en bouwgeschiedenis*, Zwolle/Amersfoort 2013.

Afb. 3 'Westgevel.
Tot aan het achtkant
van den Toren in
tekening hersteld'
door J.W. Boerbooms,
1896. (archief RCE,
Amersfoort)

Tegen het midden van de 15de eeuw ontstond de wens tot nieuwbouw op ruimere schaal. Hiertoe werden bebouwde percelen aan de westzijde van de Kerkstraat verworven. Hierop werd in 1452 in opdracht van hertog Arnold van Gelre, die op dat moment op bedevaart was naar het Heilige Land, vijf Postulaatgulden onder een eerste steen van de nieuwe kerk gelegd.⁴ In 1453 ontving de stad van de abdij van Prüm relieken van de H. Eusebius en waarschijnlijk ook van diens gezellen de H.H. Vincentius, Peregrinus en Pontianus.⁵ In dat jaar werd nog een van de eigenaressen van een aangekocht huis uitbetaald.⁶ Sindsdien was de kerk aan de heiligen Maarten en Eusebius gewijd; het duurde nog lang voordat de eerstgenoemde uit beeld verdween.⁷

Afb. 4 Situatie van de nieuwe toren ten opzichte van de oude kerk. (tekening auteur)

DE BOUW VAN DE ONDERSTE GELEDINGEN

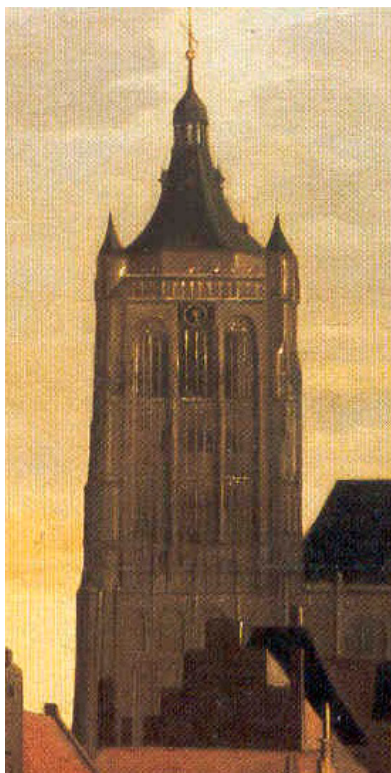
Op het verworven terrein verrees de nieuwe toren en een bijbehorend driebeukig kerkship met hoge middenbeuk (afb.4). De spitsboogopeningen in de noord- en zuidzijde van de toren tonen aan, dat het van meet af aan de bedoeling was dat de toren aan drie zijden zou worden ingebouwd. De bouw zal tot stilstand zijn gekomen door de verovering van Gelre en Arnhem door Karel de Stoute in 1473 en de opgelegde

⁴ Portheine 1914, 2; Rosenberg 1962, 199; vgl. G. van Hasselt, *Kronijk van Arnhem*, Arnhem 1790, 27.

⁵ A.J. Maris, 'De oude of Grote Kerk te Arnhem. Ontvangstbewijs voor de relieken van Sint Eusebius, martelaar, en gezellen', *Bijdragen en Mededelingen Gelre* LIX (1960), 176-178.

⁶ Van Hasselt 1790, 28; Rosenberg 1962, 199.

⁷ A.J. Maris, 'De pastoors der Oude of Grote Kerk te Arnhem', *Bijdragen en Mededelingen Gelre* LIX (1960), 151-175, m.n. 158, 159.

Afb. 5 De toren gezien op een schilderij van Herman Breckerveld, 1634. (collectie Gemeentemuseum Arnhem)

oorlogsschatting. Na diens dood in 1477 keerde het tij en liet de magistraat de klokkengieters Geert van Wou en Gobel Moer twee luiklokken gieten voor de toren. Het volgende jaar werd het uurwerk van de oude naar de nieuwe toren overgebracht. De toren was toen blijkbaar gevorderd tot aan de voet van de galmgaten. Vermoedelijk werden de klokken opgehangen in een tijdelijke open klokkenstoel op de torenromp. De toren kon bestegen worden door de spiltrappen op de noord- en zuidwesthoeken die toegang gaven tot de eerste omloop, vanwaar via deuren in de vier torenmuren het inwendige bereikbaar was. De spiltrappen gingen echter nog wat hoger op, waardoor de tweede verdieping bereikbaar was van de vier die de tweede torengeliding onder de galmgaten telde. Van daar moet het met houten trappen verder zijn gegaan, Blijkens een schepensignaat uit 1550 werd de stadsmetselaar meester Bernt opgedragen de toren met 22 voet te verhogen in harde steen (zandsteen), duifsteen (tufsteen) en andere steen (baksteen?) naar het plan van de overleden meester Pouwel. Vermoedelijk was de voetmaat niet de Rijnlandse, maar de Gelderse of de Amsterdamse, waarmee de verhoging komt op ongeveer 6,00 à 6,25 m.⁸ De galmgatzone van de toren

was echter ongeveer 9 meter hoog, oftewel 32 voet. Of was de galmgatzone in 1478 al 10 voet gevorderd? Op foto's van de half ingestorte toren uit 1945, waarop de bakstenen binnenzijde van dit gedeelte goed is te zien, lijkt niets erop te wijzen dat de bouw onderbroken is geweest. Wel is het opvallend, dat de spiltrap in de noordoosthoek van de toren pas ongeveer 2½ m boven de vloer van de galmgatzone begint. We houden het toch op een fout in

⁸ De Rijnlandse voet (van 12 duimen) werd in 1808 bepaald op 313,9465 mm, de Amsterdamse (van 11 duimen) bedroeg volgens de plaat van A. Steitz uit 1769 283,133 mm en de Gelderse (van 10 duimen) volgens de (inmiddels verloren gegane) standaard uit 1705 271,94 mm. Publicatie in voorbereiding. Glaudemans gaat ten onrechte uit van een voet van ongeveer 330 mm. Den Hartog en Glaudemans 2013, 184, 189.

het schepensignaat.⁹ Op de verhoging kwam een balustrade van Baumberger steen van 5 voet hoog en nog een verhoging van 2 voet als begin van een achtkant, terwijl een gewelf met een luikopening in het midden de nieuwe klokkenruimte zou overdekken. In de verhoging kwam ook het uurwerk, maar het schepensignaat is op dit punt niet erg duidelijk. Het schilderij van Herman Breckerveld uit 1634 (afb. 5) toont een wijzerplaat vlak onder de balustrade die de spitsboog van het middelste galmgat aan de zuidzijde van de toren overdekt. Meester Bernt moest ook vier hoektorentjes op metselen – weergegeven door Breckerveld – en afdekken met zandsteen. De toren werd voorlopig afgedekt met een lage achtkante spits met een koepeltje op de top.

Volgens een 18de-eeuwse

opgave was de toren tot het achtkant 176 voet en 5 duim hoog, waarvoor de stadsuurwerkmaker 228 treden had geteld bij het klimmen.¹⁰ Volgens de tekening van Boerbooms was die hoogte bijna 50 m, zodat het waarschijnlijk de Amsterdamse maat betrof. De traptreden waren dan 22 cm hoog.

DE 17DE-EEUWSE VERHOOGING

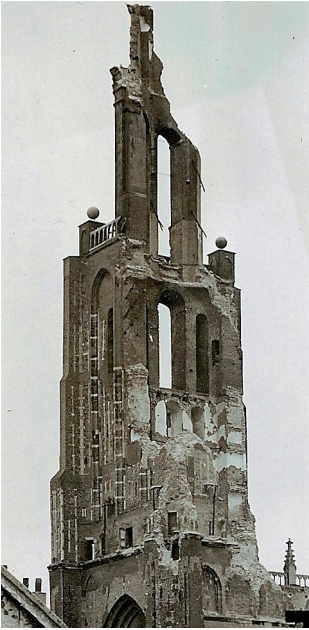
Na de Vrede van Münster (1648) kwam er weer ruimte tot voltooiing van de toren, waarbij ook na-ijver met Zutphen en Deventer een rol kan hebben gespeeld. De toren van Deventer had in 1613 zijn lantaarn gekregen, die zowel ontworpen als aangenomen was door Hendrick de Keyser. De in 1600 verbrande hoge achtkante spits van de toren van Zutphen was in 1633-'37 vervangen door een houten achtkante opbouw.

Afb. 6 Sluitsteen met de initialen van Paul Pelen, afkomstig van het gewelf boven in de toren, nu ingemetseld in het noorderportaal van de Eusebiuskerk. (foto auteur)

⁹ Afgedrukt door Rosenberg 1962, 206 en Den Hartog en Glaudemans 2013, 183.

¹⁰ W.H. Tiemens, 'De herbouw van de Grote Toren van Arnhem', 'De luiklokken en de beiaard in de oude en de nieuwe toren', *De Grote Kerk van Arnhem, bouw, verwoesting, herbouw*, Gemeentemuseum Arnhem 1964, 63-68, 69-86, m.n. 64; zijn bron hebben wij niet kunnen achterhalen.

Afb. 7 De toren in 1945, gezien uit het zuidwesten. (anonieme foto, collectie auteur)

In 1649 werden de eerste stappen gezet door de magistraat van de stad. De verhoging werd aangenomen door Paul Pelen uit Den Haag, die vermoedelijk ook de ontwerper was. Het werk werd uitgevoerd in de jaren 1650 en '51. Van Hasselt schreef (in 1790), dat de verhoging 41 voeten bedroeg, waarmee de toren 310 voet en 5 duim Amsterdamse maat hoog werd, oftewel 87,90 m.¹¹ Van Hasselt vermeldt verder: *1654. Werdt aan H. Breckerveld, beroemd wapenschilder, zijne fraaije tekening van den veranderden grooten toren, zo als die voor P. Pelen tot model verstreckte, met seven gulden tien stuivers betaald; ende op dit stuk, thans hangende in der Roeydrageren Kamer, is te zien, hoe voormaals dese toren met drie beelden pronkte, waar van 'er tegenswoordig nog maar twee voor handen zyn.*¹² Over die beelden is verder niets bekend.

Paul Pelen was als niet-Arnhemmer geen lid van het Sint-Jozefs- of timmermansgilde waartoe diverse ambachtslieden behoorden, waaronder ook de metselaars. De magistraat bepaalde, dat Pelen na het afleggen van de vereiste proeven tot het gilde moest worden toegelaten. Dat gebeurde.¹³ Dat hij ook de maker was van het ontwerp kan blijken uit het feit, dat zijn wapen werd aangebracht op de sluitsteen bovenin de verhoging.¹⁴ Breckerveld bracht dan Pelen's

ontwerp in tekening. Tegen Breckerveld als ontwerper pleit, dat hij in 1643 op de titelpagina van het Sint-Jozefsgildeboek bij allerlei gereedschap een maatlat

¹¹ Van Hasselt 1790, 285.

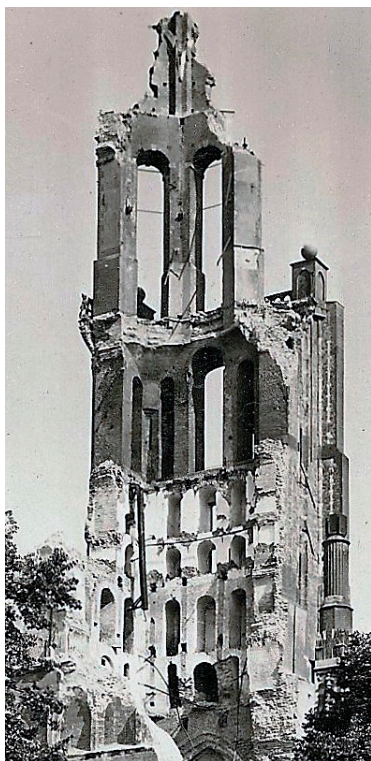
¹² Ibidem, 286. Een roei- of roededrager was een gerechtsdienaar die vergelijkbaar is met een hedendaagse gerechtsbode, zij het dat hij o.a. ook namens een gerecht dagvaardingen kon bezorgen of bekendmakingen vanwege het stadsbestuur kon uitbrengen en soms met ordehandhaving functies werd belast. De naam is afkomstig van de roede of staf die hij namens de belangrijkste stedelijke gerechtsambtenaar (in Arnhem de richter) presenteerde. (Met dank aan de redactie van het AHT).

¹³ D.P.M. Graswinckel, 'Ontstaan en ontwikkeling van de gilden te Arnhem', *Arnhem zeven eeuwen stad*, Arnhem 1933, 93-121, m.n. 113-114.

¹⁴ Deze steen werd in 1945 in de puinhopen teruggevonden en is nu in het noorderportaal aangebracht.

met tienduims voeten tekende, terwijl de Amsterdamse voet elf duimen telt.¹⁵ Portheine vermeldt nadere bijzonderheden over de verhoging (afb. 6): *aan Paul Pelen [werd] het verhoogen van den toren met 20 voet aanbesteed voor f 6500.- met eene vereering voor zijn vrouw van f 100.- "als 't werck tot contentement van den Magistraat soll gemaectt." Hangende de uitvoering, besloot men den toren 10 voet hooger te bouwen, dat f 2500 kostte. Bovendien bedong de bouwmeester f 1300, wanneer de toren nog 10 voet hooger werd met eene insnijding tot vorming van een omgang met eene balustrade. Men besloot toen ook hiertoe over te gaan, daar, "de sierlijkheid van 't werk zeer behaechelijk synde en dat men nu toch aan 't werk is, en Pelen in zijne aanneming zich redelijk toont en geen overloon schijnt te eischen." Tengevolge van deze verhoogingen verkreeg de toren eene hoogte van 310 Amst. voet en 5 duim, overeenkomende met eene hoogte van bijna 88 M.¹⁶*

Tiemens beschrijft weer andere bijzonderheden. De magistraat van de stad besloot de toren te verhogen en een *clockenspul* en een *horlogerie* aan te schaffen. De kosten voor deze drie zaken werden begroot op respectievelijk f 10.300, f 14.000 en f 12.000. Besloten werd daarvoor de f 10.000 te gebruiken, die de Raad van State aan de stad had geschonken voor het herstel van de Janspoort dat echter al was uitgevoerd en betaald. Verder werd gerekend op bijdragen van het Kwartier van de Veluwe, de gasthuizen, het Hof en de Rekenkamer van Gelre, bijdragen van de burgerij, van de burgemeesters en de kerk tot een totaal van f 28.400.-¹⁷ Voor de levering van het uurwerk en de speeltrommel had de magistraat al op 6 november 1649 een overeenkomst gesloten met Jurriaen Spraeckel. Voor de levering van 25 carillonklokken werd

Afb. 8 De toren in 1945, gezien uit het zuidzuidoosten. (foto geschonken door Piet Otten, collectie auteur)

¹⁵ De titelpagina is afgebeeld in *Arnhem tot 1700*, Utrecht 2008, 301 en in Bulletin KNOB 2009, 42.

¹⁶ Portheine 1914, 11.

¹⁷ Tiemens 1964, 64, 65, 69.

Afb. 9 De noordzijde van de toren in 1945.
(foto N. Kramer, Arnhem, collectie auteur)

op 20 augustus 1650 een contract gesloten met de beroemde klokkengieters François en Pierre Hemony uit Zutphen.¹⁸

De werkelijke verhoging was echter veel meer dan de door Van Hasselt genoemde 40 of 41 voet, die schril afsteken bij de nieuwe torenhoogte van 310 voet en 5 duim. Uit de opmeting van Boerbooms blijkt, dat de verhoging – afgezien van het dak – ongeveer 20,30 m bedroeg, oftewel 72 Amsterdamse voeten.

De twee delen van de verhoging, gemarkeerd door de insnijding met omgang, verhouden zich in hoogte als 2 : 1 en waren dus 48 en 24 voeten hoog. De hoogten van de pilasters op de kolommen van het onderste gedeelte verhouden zich tot het hoofdgestel als 7 : 1 en telden dus 42 en 6 voeten. Hoe de genoemde auteurs aan de veel te kleine aantallen voeten kwamen is raadselachtig, evenals het feit dat niemand dat ooit opgemerkt schijnt te hebben.

Het open onderste deel van de verhoging vertoont verwantschap met de 38 jaar oudere lantaarn van de toren in Deventer die wordt gedekt door een koepeldak. Misschien was dat in Arnhem aanvankelijk ook de bedoeling. In het fries boven

de boogopeningen werden de namen en wapens van de burgemeesters en schepenen aangebracht, maar goede afbeeldingen daarvan ontbreken. Op een foto van de oostzijde is in het midden van het fries het jaartal 1651 zichtbaar. Uit opmetingstekeningen uit de vroege 19de eeuw van de stadsarchitect Anthony Aytink van Falckenstein († 1840) blijkt dat in de zuidelijke van de twee oostelijke pijlers een spiltrap naar boven was, waartoe die pijler aan de binnenzijde verzwaaard was. Van daaruit kon de klokkenist ook

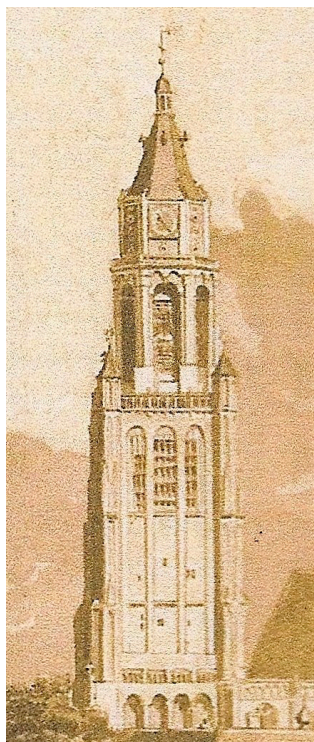
¹⁸ Ibidem, 70-74

bij het klavier komen. Het gesloten bovendeel werd voorzien van een wijzerplaat op de vier 'rechte' zijden en van het stadswapen op de vier overhoekse. De zandstenen onderdelen – de pilasters en het fries van het onderste deel en de hoeken van het bovenste – waren vermoedelijk van meet af aan wit geschilderd. Op de oudste foto's van de toren is dat nog duidelijk te zien.¹⁹ Bij het herstel van het achtkant in 1904-'05 werden de restanten daarvan verwijderd.²⁰

DE HERBOUW

De herbouw van de toren na de verwoesting in 1944 (afb. 7, 8 & 9) kwam in de jaren 1959-1964 tot stand. Voor de tweede geleding werd daarbij de reconstructie van Boerbooms uit 1896 grotendeels gevolgd. Deze werd ten onrechte beschouwd als de weergave van een ontwerp dat de reeds genoemde stadsmetselaar Bernt in 1550 gemaakt zou hebben. Boerbooms had zijn reconstructie, geheel in de geest van zijn tijd, getekend in zijns inziens verbeterde gotische vormen. Aan de oude toren was van de oorspronkelijke detaillering niet veel meer over. De vier hoektorentjes rondom het achtkant, nog in beeld gebracht op een tekening uit 1787 van Hendrik Hoogers (afb. 10), waren vervangen door blokken metselwerk bekroond door ronde ballen. Volgens Markus gebeurde dat in 1830 en volgens Domela Nieuwenhuis in 1831, maar nadere gegevens ontbreken.²¹

Veel van de natuursteen was vervangen door eigentijdse baksteen. Alleen aan de noordzijde was het boogfries aan de bovenzijde van de tweede geleding – korfboogjes waarbinnen driepassen – nog aanwezig. Boerbooms maakte daarvan een detailmeting (afb. 11). Alle uitstekende sierende elementen waren verdwenen of vlak gehakt, zoals de

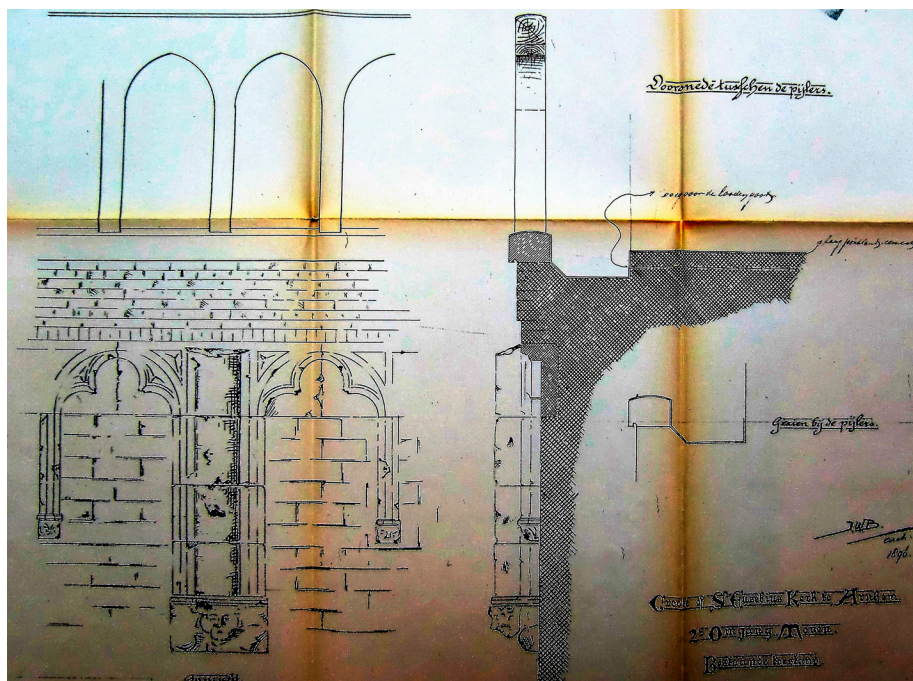

Afb. 10 De toren op een tekening van Hendrik Hoogers, 1787. (Gelders Archief, 1551-3999)

¹⁹ Zie bijvoorbeeld K. Schaap en A.S. Stempfer, *Arnhem omstreeks 1865*, Arnhem 1989, 71; *De Grote Kerk van Arnhem, bouw, verwoesting, herbouw*, Gemeentemuseum Arnhem 1964, 101.

²⁰ Portheine 1914, 19.

²¹ A. Markus, *Arnhem omstreeks het midden der vorige eeuw*, Arnhem 1907, 262; P.N.H. Domela Nieuwenhuis in *De Grote Kerk van Arnhem, bouw, verwoesting, herbouw*, Gemeentemuseum Arnhem 1964, 92. Geen van beiden vermeldt zijn bron.

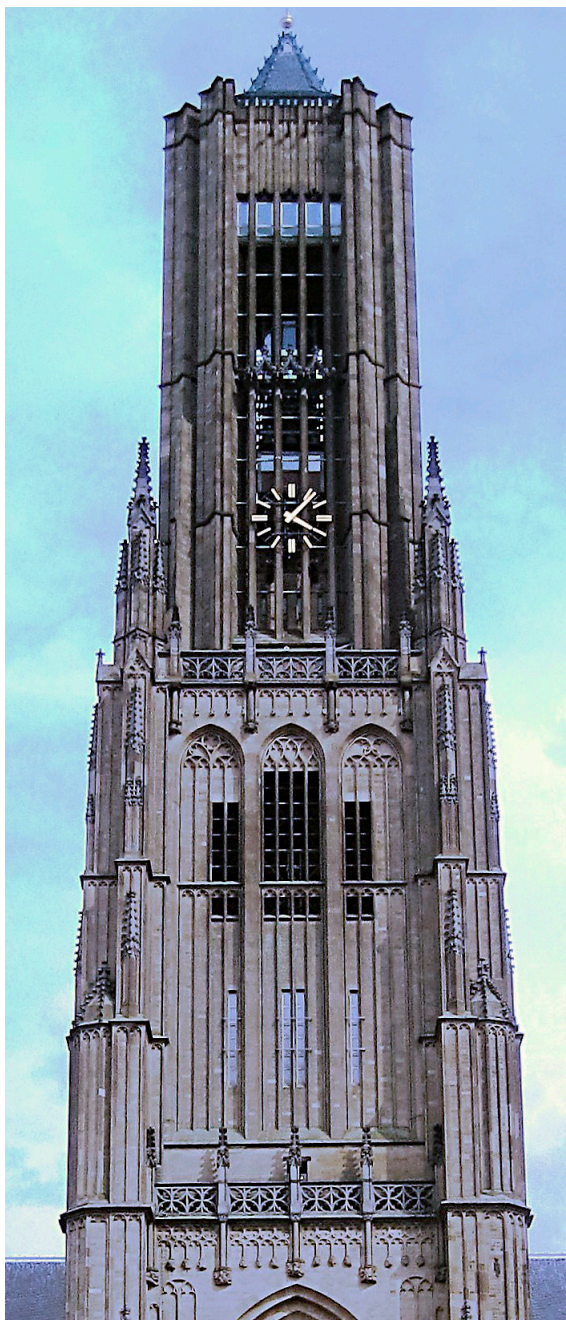

Afb. 11 Opmeting detail boogfries tweede geleding door J.W. Boerbooms, 1896.
(archief RCE, Amersfoort)

traceringen en de montants in de blindnissen waarin zich de galmgaten bevonden evenals de montants op de steunberen. Op veel plaatsen was in de zijprofielen van de blindnissen de afwisseling van zand- en tufsteen nog markant aanwezig. In die nissen en aan de steunberen waren twee verdwenen waterlijsten herkenbaar, een ter hoogte van de bovenzijde van de twee traptorens en de andere aan de onderzijde van de galmgaten. Zij waren geheel door baksteen vervangen. Zij zijn op de genoemde tekening van Hoogers en andere oude afbeeldingen nog te zien. De onderste is door Boerbooms blijkens zijn reconstructie niet herkend en bij de herbouw dan ook achterwege gebleven.

Ook bovenaan de onderste geleding waren, vooral aan de noordzijde, nog restanten van een boogfries en de lijst daarboven aanwezig. De vier blindnissen daaronder in de noord- en zuidmuur, boven het dak van de zijkapellen, vertoonden nog restanten van de – vlak gehakte – traceringen. De vroegere levendige afwisseling van zand- en tufsteen is bij de herbouw helaas achterwege gebleven door de loutere toepassing van tufsteen. Met het nieuwe achtkant op de herbouwde tweede geleding kreeg de toren een hoogte van

87,60 m, ongeveer dezelfde als de oude (afb. 12). Helaas zijn de nieuwe toren – net als de oude – bijna 200 jaar geleden – verwerkingproblemen niet bespaard gebleven.

Afb. 12 Westzijde van de huidige toren. (foto auteur)

IN MEMORIAM

WIERT BERGHUIS (1924-2016)

Donderdag 28 april overleed op hoge leeftijd Wiert Berghuis, oud-medewerker van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Wiert kwam net na de Tweede Wereldoorlog in dienst bij de RDMZ als bouwhistoricus om zich in te zetten voor de *Geïllustreerde Beschrijving van de Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst*. In deze reeks werkte hij van zijn aantreden tot aan zijn pensionering in 1989 mee aan maar liefst zeven boeken. De in Bedum geboren en getogen bouwhistoricus heeft veel betekend voor het bouwhistorisch onderzoek in Nederland. Met name in de noordelijke provincies documenteerde hij enorm veel gebouwen, maar was hij ook bij diverse belangrijke archeologische onderzoeken betrokken. Vooral de middeleeuwse kerkgebouwen hadden zijn

interesse. Hij wist als geen ander de ondergrondse resten te koppelen aan de bewaard gebleven gebouwen en sloeg zo een brug tussen de disciplines van archeologie, bouwhistorie en kunstgeschiedenis. Wiert kon uitstekend waarnemen en prachtig tekenen, een van de redenen waarom hij door de eveneens uit Groningen afkomstige M.D. Ozinga, hoofd van de afdeling Beschrijving destijds, werd uitgenodigd bij het Rijk te komen solliciteren. Tot zijn pensioen werkte hij veel samen met kunsthistorica Herma van den Berg. In wat zij beiden gekscherend een “ambtelijk huwelijk” noemden kwamen zij tot een lange reeks boeken en artikelen. In 2000 ontving Wiert de erepenning van de Stichting Oude Groninger Kerken voor zijn verdiensten op het vlak van het onderzoek bij de restauraties van en de verspreiding van kennis over de Groninger kerken. Met het geldbedrag dat hieraan gekoppeld was, realiseerde hij samen met zijn vriend Regnerus Steensma in 2006 een boek over ‘zijn’ elfde-eeuwse Walfriduskerk in Bedum. Al in 1947 had hij als twintiger hierover een reeks artikelen in het Nieuws- en Advertentieblad ‘De Bedumer’ geschreven niet vermoedend dat deze ten slotte zouden leiden tot zijn magnum opus.

ALBERT REINSTRAS

VERSLAG FORUM IN BEIJING

HET EERSTE INTERNATIONALE SYMPOSIUM OVER CHINEES-EUROPESE BOUWHISTORIE IN BEIJING, 13-15 MEI 2016

Van 13 tot en met 15 mei 2016 vond in Beijing het eerste internationale forum over Chinees-Europese bouwhistorie plaats. Het congres was georganiseerd door de School of Archaeology & Museology en het Center for the Study of Chinese Archaeology van de Universiteit van Peking, in samenwerking met het architectuurdepartement en het Raymond Lemaire International Center for Conservation, beide van de KU Leuven. De drijvende krachten achter het congres waren Thomas Coomans van Leuvense zijde en XU Yitao, hoogleraar aan de School of Archaeology & Museology in Beijing. Het doel van het congres was om tot een uitwisseling te komen van onderzoeksmethoden en theorieën, en een platform te bieden voor het delen van kennis. Op het programma stonden drie soorten presentaties. Ten eerste waren er lezingen die betrekking hadden op de bouwhistorische methode en theorie, bedoeld om historische chronologieën bloot te leggen. Ten tweede werden bijdragen gepresenteerd die zich richtten op het documenteren van historische gebouwen en constructies en ten slotte werden er case studies gepresenteerd. Ondergetekende was uitgenodigd om een bijdrage te leveren over bouwhistorisch onderzoek in Amsterdam en de rol van het onderzoek bij de omgang met erfgoed. Hierbij werd kort de structuur van de Amsterdamse monumentenzorg toegelicht en nut en noodzaak van het onderzoek naar materialen en constructies uit de doeken gedaan. De schema's uit de Engelse vertaling van de *Richtlijnen* verleenden daarbij goede diensten. Na openingsspeeches van onder andere de vicepresident van de Universiteit van Peking en de ambassadeur van België in China, begon de eerste van in totaal tien inhoudelijke sessies, waarbij de verschillende zwaartepunten van het congres losjes over de verschillende dagen waren verdeeld. Vanaf de eerste bijdrage was er sprake van een hoog onderzoeksniveau. Daarnaast sprong de grote diversiteit en rijkdom van het materiële en schriftelijke bronnenmateriaal in het oog, dat tot de zestiende eeuw voor Christus teruggaat in de tijd. De presentaties, die veelal een interdisciplinair karakter hadden, varieerden van historiografische bijdragen (onder andere over de Zweedse Sinoloog Osvold Siren, 1879-1966), tot uitwerkingen van opgravingen, architectuurschilderijen, polychrome afwerkingen van tempels, tot vormontwikkeling van overkragingen. Ook de structuur en afwerking van Boeddhistische grotcomplexen in het noordwesten van China werden belicht, er was onderzoek gedaan naar graven, graftombes, tuinarchitectuur en nog meer zaken.

Afb. 1 Beijing, de Verboden Stad gezien vanuit het noorden. De hoogbouw van de stad wordt op grote afstand gehouden. (foto auteur)

Een hoogtepunt was de presentatie van het onderzoek naar de Jiwang Tempel in Wanrong, door XU Yitao. De tempel werd zowel gescand als met de hand opgemeten. Dat laatste gebeurde voorafgaand aan, tijdens en na afronding van de restauratie. Bij deze handopmetingen kwamen inscripties uit de bouwtijd tevoorschijn, die met moderne scanmethodes, waarbij niet elk detail van het gebouw met het menselijke oog wordt onderzocht, onopgemerkt zouden zijn gebleven. Daarnaast werden opgravingen, archiefonderzoek en C14-onderzoek verricht, waarbij het opviel dat dendrochronologisch onderzoek achterwege bleef. Op basis van de vorm van de overkragingen en de aangetroffen inscripties werd de tempel in het jaar 1023 gedateerd. Het C14-onderzoek maakte echter duidelijk dat er sprake was van hergebruikt materiaal, dat terugging tot de zevende eeuw.

Naast twaalf Europese bijdragen waren er op de ochtend van de tweede en derde dag ook nog verslagen van de in het Chinees gehouden avondsessies, waar jonge onderzoekers hun werk hadden gepresenteerd. Hierbij passeerden in sneltreinvaart projecten de revue waarbij gebruik was gemaakt van 3D-scanning, handopmetingen, interpretatie van schriftelijke bronnen en zelfs 3D-printing. Bij dit laatste project werden opgegraven bronzen verbindingstukken

van tentconstructies gescand, digitaal gecompleteerd en vervolgens geprint, om op die manier driedimensionale tentmodellen te reconstrueren. Het congres werd afgesloten met een tot nadenken stemmende presentatie van WU Chong (School of Architecture, Tianjin University). Hij gaf een toelichting op de traditionele Chinese opvatting van cultureel erfgoed. Dit erfgoed, opgevat als 'Gu ji' (*ancient traces*, oude sporen), wordt al in derde-eeuwse (!) lokale bronnen genoemd. Deze sporen van menselijke activiteit kenden al vroeg een brede erkenning. Zo werden in de vijfde eeuw al kanalen aangeduid als erfgoed, wat echter in de praktijk een uiterst flexibel concept bleek te zijn. Vanaf de tiende eeuw werd in niet minder dan 1574 districten systematisch bijgehouden welk erfgoed er te vinden was. Het kon hierbij gaan om tombes, grotten, ruïnes, tempels, maar ook landschappen, nederzettingen en publieke gebouwen. Historische gebeurtenissen en figuren stonden daarbij centraal, veel meer dan de artistieke kwaliteiten. WU Chongs uitleg over de waardering van dit erfgoed maakte duidelijk dat het niet alleen om de historisch gelaagde materialiteit ging, maar ook om de ethische interpretatie van het erfgoed. Door een voorbeeld te zijn kan erfgoed emoties opwekken en tot positieve navolging aanzetten. Deze bijna spinozistische opvatting van erfgoed kent in China dus een eeuwenoude traditie, en de spreker maakte dan ook duidelijk dat er met de moderne erfgoeddiscussie over verschillende soorten authenticiteit in feite niets nieuws wordt gezegd. Het onvermijdelijke taalprobleem werd tijdens het congres vrijwel vlekkeloos opgelost door een aantal onvermoeibare en zeer kundige (simultaan)vertalers, die waarschijnlijk nog meer werk krijgen, omdat het de bedoeling is dat de bijdragen in een publicatie beschikbaar komen. Het congres bood tevens gelegenheid het nieuwe boek van Thomas Coomans en XU Yitao onder de aandacht te brengen: *Building Churches in Northern China. A 1926 Handbook in Context*. Het is een analyse en vertaling van het in 1926 verschenen praktijkboek *Le*

Afb. 2 Detail van de Chinese Muur in de buurt van Jinshanling. De muur is deels opgetrokken in Vlaams verband, stenen voor zichtwerk en opvulling zijn zorgvuldig geselecteerd. (foto auteur)

missionair constructeur, dat missionarissen een handreiking bood bij het bouwen van kerken in de Chinese missiegebieden. In zijn toelichting ging Thomas in op de honderden kerken die tussen 1860 en 1930 in Europese trant werden opgetrokken.

Naast het intensieve programma was er ook nog ruimte om een bezoek te brengen aan de Verboden Stad, die van 1406 tot 1420 werd opgetrokken en qua oppervlak vergelijkbaar is met de middeleeuwse binnenstad van Amsterdam. De duizelingwekkende structuur is gebaseerd op het veel oudere keizerlijke paleis dat in de zuidelijke hoofdstad Nanjing stond en waarvan in de vroege vijftiende eeuw opmetingen werden vervaardigd, om tot voorbeeld te dienen voor het nieuwe paleis van de Mingkeizers. Ondanks grote veranderingen in de twintigste eeuw is het complex erg gaaf bewaard gebleven en de overweldigende hoogbouw van het moderne Beijing is alleen vanaf de hogere terrassen zeer in de verte waarneembaar (afb. 1).

Een tweede excursie (op eigen gelegenheid) ging naar de Chinese Muur bij Jinshanling. Ver verwijderd van toeristische massa's die de muur bij Badaling bezoeken, waren er op dit deel, zo'n 130 kilometer ten noordwesten van de Chinese hoofdstad, nauwelijks andere bezoekers (afb. 2). Dit bood de gelegenheid om rustig de gedeeltelijk in Vlaams verband opgetrokken bakstenen constructie uit de vijftiende en zestiende eeuw te bewonderen, het verschil in kwaliteit tussen de baksteen die voor de bekleding en de kern van het muurwerk was gebruikt te onderzoeken en aandacht te besteden aan de verschillende typen torens, de manier van restauratie en het betoverende landschap.

Het congres heeft duidelijk gemaakt dat de bouwhistorische methodes die Chinese onderzoekers toepassen niet werkelijk verschillen van wat er in Nederland gebeurt. Het belangrijkste onderscheid is de zeer geringe rol van de dendrochronologie in het Chinese gebouwenonderzoek – hoewel de methode zeker bekend is en wordt toegepast. Tegenover dit gemis lijkt een groter aandeel van moderne opmeettechnieken te staan. Hierbij moet wel worden bedacht dat de lezingen die uw verslaggever kreeg voorgeschoteld vrijwel zonder uitzondering van onderzoekers uit een academische context kwamen. Of, en hoe de onderzoeksstructuren in een meer praktische context eruit zien, bleef onduidelijk. Wellicht is dat, samen met de vraag hoe het onderzoek wordt geïmplementeerd in de Chinese erfgoedzorg, een interessante vraag voor een volgend congres.

GABRI VAN TUSSENBROEK

VERSLAG ELO-MASTERCLASS

ELO-MASTERCLASS IN SAMENWERKING MET CIPA HERITAGE DOCUMENTATION, LEIDEN, 23-24 JUNI 2016

Op 23 en 24 juni 2016 heeft Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO) een masterclass georganiseerd met betrekking tot het digitaal opmeten van bouwkundig erfgoed. Daarvoor werd er een beroep gedaan op vijf experts verbonden aan CIPA Heritage Documentation, een onderdeel van ICOMOS.

Tijdens de twee dagen maakten 25 deelnemers, allen Nederlandse Bouwhistorici, kennis met digitale opmetingstechnieken via theorie- en praktijklessen. Daarbij werden de mogelijkheden getoond die onder andere een totalstation, een laserscanner, CAD en digitale fotogrammetrie te bieden hebben.

In de grote zaal van het Gemeenlandshuis wordt begonnen met de basics.

Eerste toepassing in de praktijk:
fotogrammetrische opname onder
leiding van Jose Luis Lerma.

WAAROM DIGITALE DOCUMENTATIE?

De masterclass was bedoeld om eventuele koudwatervrees te overwinnen wat betreft digitale opmetingstechnieken. In het verleden, maar ook vandaag nog worden dit soort technieken maar al te vaak gezien als iets dat enkel voor specialisten bedoeld is, en waar wij - als bouwhistorici - maar beter de handen vanaf kunnen houden. De opzet van de masterclass was om dit beeld te nuanceren en door middel van 'hands on' en praktische instructies één en ander toegankelijker te maken. In de laatste tien jaar hebben digitale opmetingstechnieken een revolutie doorgemaakt wat betreft budget- en gebruiksvriendelijkheid. Dit maakt dat deze nuttige technieken gemakkelijker beschikbaar zijn geworden voor de bouwhistorische onderzoeker. Digitale technieken zijn een uiterst waardevolle aanvulling op de traditionele opmetingstechnieken en bieden in specifieke gevallen de mogelijkheid om de snelheid en accuraatheid

van opmeten aanzienlijk te verhogen, en daarmee de efficiëntie van een bouwhistorische documentatie.

Dit heeft een aantal voordelen. Wanneer men *in situ* sneller kan meten (registreren), dan kan er meer tijd worden besteed aan bouwhistorisch onderzoek zelf, aan vrijleggen en interpretatie. Daarnaast kunnen deze technieken een aanmoediging vormen om meer te gaan documenteren. Dit is nuttig op lange en korte termijn. Op korte termijn is dit handig om bijvoorbeeld een *waardestelling* nauwkeurig te communiceren aan de opdrachtgever. Op lange termijn wordt bewaring *ex situ* beoogd. Elke dag verdwijnen er containers aan historisch materiaal, ongezien en ongeregistreerd. Wanneer meer historisch materiaal degelijk wordt gedocumenteerd voordat het verdwijnt, wordt het in zekere zin *ex situ* bewaard.

Bovendien stimuleren goede documentaties van bouwhistorisch materiaal analytisch en synthetisch onderzoek binnen en buiten de discipline. Ook daarom is het belangrijk om tijdens bouwhistorisch onderzoek efficiënt en accuraat te documenteren.

Jose Luis Lerma toont de instellingen van de Faro Focus X130.

Als laatste punt zoeken deze digitale technieken aansluiting met misschien wel de meest ingrijpende innovatie van de laatste jaren in de bouw: het virtueel bouwen of BIM. In een BIM (Building Information Model) wordt alle relevante informatie gedurende het hele bouwproces opgeslagen, gebruikt en beheerd in een digitaal (3D) gebouwmodel.

VERSLAG ACTIVITEITEN

De eerste dag van de ELO-Masterclass vond plaats in het gemeenschapshuis van Rijnland aan de Breestraat in Leiden. De grote zaal, een ontwerp uit de tweede helft van de 17de eeuw van Pieter Post, bood onderkomen voor de ochtendsessie. De prachtige zaal wordt gekenmerkt door goudleer en een geschilderde tongewelfd plafond.

De tweedaagse werd ingeleid door de Leidse burgemeester Henri Lenferink, tevens voorzitter van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond (KNOB). In een enthousiast verhaal vertelde hij over hoe de masterclass feilloos illustreert waar de historische universiteitsstad Leiden voor staat: namelijk een cross-over tussen traditie en innovatie, tussen historische cultuur en wetenschappelijke ontwikkeling. Onder meer om die reden was hij als burgemeester trots om het gezelschap in Leiden te mogen verwelkomen.

Ook buiten wordt gemeten: Bill Blake toont de mogelijkheden van totalstation verbonden met CAD.

Het inhoudelijke deel startte met een introductie, gegeven door Pieter-Jan De Vos (Erfgoed Leiden en Omstreken) die een lezing gaf waarbij voorbeelden werden getoond van welke (digitale) technieken gebruikt worden bij het documenteren van bouwkundig erfgoed in Leiden. Rode draad in het verhaal was het pleidooi dat digitale documentatietechnieken een aanvulling vormen op traditionele methodes die toelaten om efficiënter, dat wil zeggen sneller en accurater, te documenteren. Om die reden blijft er meer tijd over voor het in situ analyseren van bouwhistorische data (bouwsporen, materialen etc.).

Bill Blake (voormalig hoofd documentatie English Heritage) ging tijdens zijn lezing dieper in op de mogelijkheden van een totalstation verbonden met CAD. Een totalstation is een digitale hoek- en afstandsmeter die vaak gebruikt wordt door landmeters. Via wat modificaties kan dit apparaat gekoppeld worden aan een laptop met een digitaal tekenprogramma (CAD). Met het totalstation worden exacte punten gekozen, die geregistreerd worden in het tekenprogramma. Met behulp van deze punten kunnen rechtstreeks lijnen of bogen worden getekend zodat reeds in situ een documentatietekening ontstaat. Op deze manier kunnen eenvoudig en snel zeer accurate opmetingen worden verkregen.

Jose Luis Lerma (Universiteit van Valencia) gaf een lezing over het gebruik van laserscanners bij het documenteren van erfgoed. In de lezing werden

verschillende typen laserscanners behandeld (o.a. *pulse based*; *phaze shift based*; *structured light scanner*; etc.). Anders dan bij een totalstation worden niet enkel de gekozen punten geregistreerd, maar *alle punten* die de laserscanner kan vastleggen. Bij de nieuwste laserscanners gaat het over het vastleggen van wel een miljoen punten per seconde. Zo ontstaat een zogenaamde puntenwolk. Tijdens de lezing werd kritisch gekeken naar de verhouding tussen de enorme hoeveelheid data

die in de vorm van puntenwolken wordt verzameld en naar de tijd die nodig is om deze data te verwerken tot bruikbare modellen en tekeningen; over welke data verloren gaan tijdens het bewerken van *pointclouds* naar *surfacedata*; over het verschil tussen resolutie, precisie en accuraatheid.

Veel aandacht voor de instructies: Pieter-Jan De Vos toont de mogelijkheden van een totalstation verbonden met CAD.

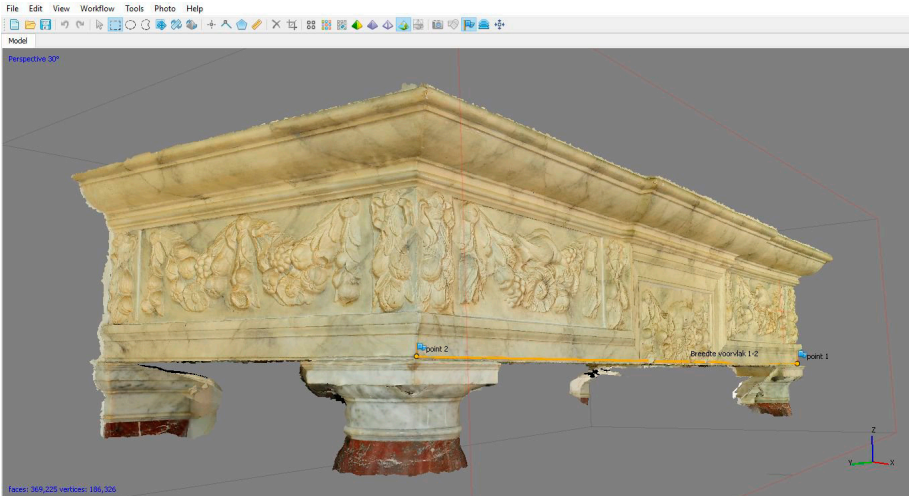
Weinig verzuim op de tweede dag. Dataprocessing, het maken 3D-modellen met behulp van digitale foto's.

Dataprocessing: het maken van 3D-modellen op de laptop met digitale foto's.

Andreas Georgopoulos (Universiteit Athene) gaf een lezing over fotogrammetrie. Fotogrammetrie betekent, afgeleid van het Grieks, “het meten via licht”, en refereert aan een techniek waarbij betrouwbare geometrische gegevens uit één of meerdere foto's wordt geëxtraheerd. In feite wordt op basis van meerdere foto's mathematisch de 3D-werkelijkheid gereconstrueerd. Fotogrammetrie werd uitgevonden in 1858 en kent een lang verleden en verschillende technieken/apparaten. Tegenwoordig worden de foto's digitaal genomen en gebeurt de reconstructie door een computer via verschillende software. Omdat hardware steeds sneller en goedkoper wordt, en software steeds ingenieuzer is de gebruiksvriendelijkheid van fotogrammetrie de laatste jaren enorm toegenomen. Dit komt met name door het ‘structure-from-motion’ algoritme dat wordt toegepast in software als Agisoft Photoscan, Autodesk Remake, Pix4D, etc.

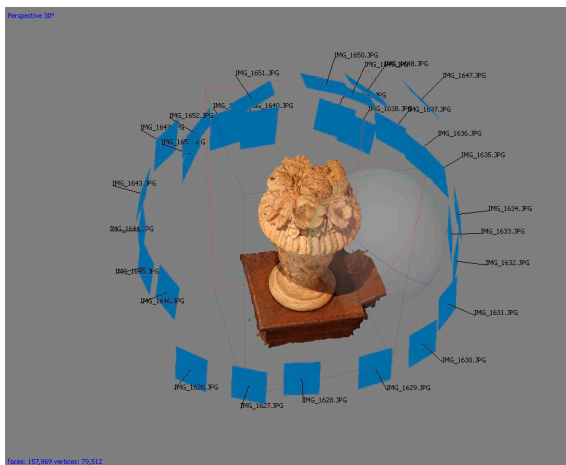
Om de ochtendsessie af te sluiten gaf Geert Verhoeven (Ludwin Boltzman Institute, Universiteit Wenen) een lezing over het mechaniek van een fototoestel en lenzen; over hoe verschillende parameters de uiteindelijke foto bepalen; en welke optimale instellingen geschikt zijn voor digitale fotogrammetrie. Hoewel tegenwoordig foto's nemen een dagelijkse praktijk is, bleek deze les veel pittiger dan gedacht. Zeker de daarop volgende middagsessie waarin basisprincipes als “Ground Sample Distance” werden uitgelegd vereiste de uiterste concentratie van de deelnemers.

Schermbild, 3D-model van de geornamenteerde schouwbank van de blauwe zaal.

Na een intensieve theoretische sessie volgende 's middags het praktijkgedeelte. De grote groep werd onderverdeeld in vijf groepjes van vijf. Tijdens de eerste middagsessie kreeg elk groepje een ruimte of object toegewezen die onder leiding van voornoemde experts van CIPA fotogrammetrisch werd vastgelegd. Er werden data verzameld (foto's genomen en enkele vaste meetpunten ingemeten), die tijdens dag twee met behulp van software werden omgezet naar een puntenwolk en vervolgens naar een 3D-surfacemodel en orthofoto's. Tijdens de tweede middagsessie volgden korte introductiesessies waarbij de groepjes zelf aan de knoppen konden zitten van een totalstation verbonden met CAD en ook aan die van een laserscanner (een gebruiksvriendelijke Faro Focus X130). Met het totalstation werd de balklaag van de blauwe kamer opgemeten en een deel van de achtergevel. Met de laserscanner werd de goudleerzaal gescand. Om de vele indrukken van dag één te verwerken werd de dag afgesloten met pizza en bier.

Dag twee vond plaats in een vrij jong monument, namelijk de oude ambachtsschool aan Haagweg 4. De ochtend en het eerste deel van de middag werden besteed aan het toelichten van fotogrammetrische software, m.n. Agisoft Photoscan. Eerst werden 3D-modellen gemaakt aan de hand van proef-datasets. Daarna werden de data die de eerste dag verzameld waren

3D-model van de uit hout gesneden vaas uit 1670.

tijdens de eerste middagssessie verwerkt. Bij het ontstaan van de eerste modellen werd het de deelnemers duidelijker hoe krachtig de software is en wat de mogelijkheden er van zijn voor het vastleggen van bouwkundig erfgoed.

Na het werken aan de 3D-modellen volgden nog enkele lezingen: o.a. over de puntenwolk van de goudleerzaal die op dag één met de laserscanner was ingemeten, en over het schalen van orthofoto's in CAD. Ter afsluiting volgden lezingen over 3D-ervaringen dichterbij huis, dat wil zeggen in Nederland

en binnen de bouwhistorische discipline. Taco Tel hield een verhaal over het laserscannen Romano-gotiek in Groningen – over het vastleggen van een gotische kopgevel met een laserscanner. Ronald Glaudemans vertelde over hoe 3D-modelling werd ingezet voor publieksbereik tijdens het Jeroen Bosch-jaar in 's-Hertogenbosch. Deze twee lezingen vormden een zeer geschikte afsluiting van twee intensieve dagen.

Uit mondelinge reacties en uit de informatie die via een enquête werd afgenomen bleek dat de deelnemers de eerste ELO-masterclass zeer geslaagd vonden: het was leerzaam, de organisatie verliep goed en de sfeer was ontspannen en gezellig. Het gemiddeld rapportcijfer dat werd toegekend was een 8.17. Uit reacties bleek echter ook dat de informatie nogal veel was om in twee dagen te absorberen, en dat de leerstof soms als moeilijk werd ervaren. Deze punten worden zeker meegenomen wanneer er eventueel een volgende sessie georganiseerd wordt.

Alle deelnemers kregen een syllabus, een usb-stick met alle PowerPoint-presentaties en extra literatuur om alles nog eens te kunnen nalezen. Op 4 november is een follow-up gepland waarin de deelnemers terugkomen om eigen resultaten en ideeën onderling te bespreken. Hieruit zal blijken of de masterclass de deelnemers heeft geïnspireerd en of ze zelfstandig zijn gaan experimenteren met enkele technieken.

PIETER-JAN DE VOS
BOUWHISTORICUS EFGOED LEIDEN EN OMSTREKEN
CIPA EXPERT MEMBER

VERSLAG JAARCONGRES AHF

HET JAARCONGRES VAN DE ARBEITSKREIS FÜR HAUSFORSCHUNG IN NEUSTADT AN DER WEINSTRASSE, VAN 3 TOT 6 OKTOBER 2016

In de *AHF-Mitteilungen* van juli 2016 was aangekondigd dat het congres van dit jaar gewijd zou zijn aan gebouwen die met de productie, opslag en distributie van wijn, bier en brandewijn te maken hebben. De cultuurgeschiedenis van het drinken heeft vanzelfsprekend zijn weerslag gehad op de vraag of er behoefte was aan brouwerijen, gebouwen waar druiven konden worden geperst en de hele infrastructuur die bij de productie van deze dranken kwam kijken. Deze benadering was tekenend voor de verschuiving die zich in het huizenonderzoek lijkt voor te doen. Neustadt an der Weinstraße was een goedgekozen stad om dit congres te houden, te meer daar de oogst zojuist was binnen gehaald en de eerste wijn van het jaar kon worden gekeurd. Maar ook in bouwhistorisch opzicht heeft deze bescheiden provincieplaats veel te bieden, waarbij het huizenbestand met één voorbeeld nog terugreikt tot de dertiende eeuw, en waar al heel wat meer (vakwerk)huizen uit de veertiende eeuw te vinden zijn.

Op de eerste dag werden de ongeveer 85 deelnemers, waaronder circa tien buitenlanders, welkom geheten door Roswitha Kaiser, Landeskonservatorin van Rheinland-Palz. De eerste sectie ging over bier en werd ingeleid door Herbert May, zelf ook brouwer, met een voordracht over het brouwproces. Vervolgens werd in enkele voordrachten onderzocht of het brouwen van bier voert tot specifieke gebouwtypen. In

Afb. 1 Start rondleiding in Neustadt. (foto GvT)

Afb. 2 Marktpllein in Neustadt. (foto GvT)

Minden had een op de drie huizen het brouwrecht, maar deze huizen vertonen niet specifiek sporen van het bouwproces. Voor de kelders was de bieropslag evenmin de enige bestemming. Ook veel van de huizen in Torgau hadden het brouwrecht, waardoor kon worden gesproken over een professionele productie, maar dit vertaalde zich niet in specifieke bouwkundige opzet. Vervolgens sprak Gabri van Tussenbroek over de belangrijkste Hollandse brouwsteden, Haarlem, Gouda en Delft in relatie tot Amsterdam met zijn beperkte bierproductie in de zestiende en zeventiende eeuw. Hij wees daarbij op het (Hollandse) probleem van de verkrijgbaarheid van schoon water als grondstof, in de vervuilde binnenstad. De dag werd afgesloten door Bernd Adam, die aan de hand van zeer illustratief archiefmateriaal de omvangrijke 18de-eeuwse brouwcomplexen in Niedersaksen besprak.

De tweede dag werd voorgezet met een bijdrage over kloosterbrouwerijen in Oberbayern, met name in de periode na 1803, toen de kloosters waren geseculariseerd. Hierna hield de vice-voorzitter van de AHF Thomas Eißing een lezing over de enorme Franckesche Stiftungen in Halle, gelardeerd met prachtig archiefmateriaal en was er een derde bijdrage over bier, die inging op bergkelders in Bamberg. Klaus Freckmann, de vroegere secretaris van de AHF, gaf na de koffiepauze een schetsmatig overzicht van de wijnbouw en de architectuur van Lotharingen en het Rijnland, waarna Heinz Pantli in korte tijd een uitermate compleet overzicht van het cultuurlandschap 'Weinbau

Bodensee' gaf. Deze lezing was niet alleen inhoudelijk erg interessant, ook toonde Pantli aan hoe waardevol gepubliceerde monumenteninventarissen zijn om een overzicht op te stellen aan de hand van een bepaald thema. De Nederlandse deelnemers verzuchtten onder elkaar dat het zo jammer was dat de *Geïllustreerde Beschrijvingen* nooit zijn afgemaakt, waardoor zoiets ook in Nederland veel beter mogelijk zou zijn. Hierna volgden diverse bijdragen over huizen van wijnboeren in Saksen, gebouwen voor het persen van druiven in Neder-Oostenrijk, de wijnproductie van het Cisterciënserklooster Salem aan de Bodensee en een onverwachte bijdrage uit het Baskenland, waar eveneens gebouwen met enorme wijnpersen voorkomen, die – anders dan hun Duitse en Zwitserse tegenhangers – aan de gebinten van het huis vastzitten, wat op zijn zachtst gezegd een avontuurlijke constructie oplevert.

Op de derde dag stonden 's ochtends twee exemplarische voorbeelden van jeneverstokerijen centraal, waarna een uitgebreide inleiding over de geschiedenis van Neustadt de congresgangers vertrouwd maakte met de geschiedenis van de stad waar die middag huizen zouden worden bekeken. Na een vier uur durende rondgang met huisbezoeken (afb. 1, 2 en 3), stond er nog een openbare avondlezing op het programma. Werner Konold vergastte

het publiek op de bouwkundige en cultuurhistorische geheimen van wijnbergen, die – zoals hij het plastisch uitdrukte – 'energiestofzuigers' waren. Niet alleen moesten terrassen in de bergen worden gehakt, maar deze werden vervolgens van keermuren voorzien, van een systeem dat voorzag in de afvoer van het regenwater, er moest voor vruchtbare aarde worden gezorgd, voor meststoffen én, niet het minste, voor ontelbare palen waarlangs de wijnranken konden worden geleid. Al met al een bijzonder fascinerende bijdrage die ervoor zorgt dat de bezoekers in het vervolg met andere ogen naar een wijnberg kijken. Op donderdagmorgen werd voorafgaand aan de congresexcursie de ledenvergadering gehouden. Met twee bussen werd vervolgens een bezoek gebracht aan de dorpen Lachen en Hambach, met een tussenstop in Schloss Hambach. Lachen en Hambach liggen al zo'n 1200 jaar tussen de wijnvelden en bestaan uit lintbebouwing met een

Afb. 3 Een van de vele vakwerkhuisen in Neustadt. (foto ME)

Afb. 4 De herberg *Haus zum Engel* in Hambach. (foto ME)

achterstraat. In Lachen werd gewezen op de verschillende vormen van vakwerkbouw, die overwegend uit de 18de eeuw dateerden. Verreweg de meeste huizen zijn met de achterstaande gebouwen voor de productie en opslag van wijn in een L-vorm langs een hof gebouwd.

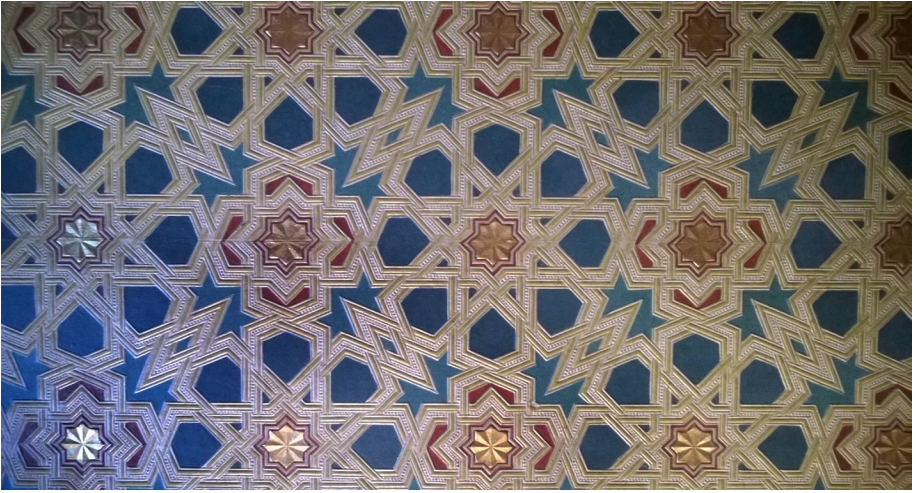
Het even verder gelegen en niet veel grotere Hambach vormde een mooie tegenstelling met Lachen (afb. 4). De huizen waren hier opvallend groter en rijker en dateerden volgens opschriften van rond 1600. Toch vormde het interieur van een villa uit 1840 voor velen het hoogtepunt, vanwege een bijzonder fraaie rond 1900 gemaakte Moorse kamer (afb. 5 & 6). In het dorp Rhodt unter Rietburg, waar gezamenlijk werd gegeten, bleek net als in Hambach het einde van de 15de eeuw bijzonder voorspoedig voor de wijnbouw en het huizenbestand te zijn geweest. Het nadeel van de overal voorhanden dateringen bleek dat tot nog toe geen gelegenheid had bestaan voor verder bouwhistorisch onderzoek.

Wat opviel tijdens het congres was dat het minder dan in voorgaande jaren ging om constructieve details en de datering van bouwfasen. Er is een

Afb. 5 Interieur van een Moorse kamer in een villa in Hambach, 1870. (foto ME)

beweging gaande waarbij het gebouwde object niet langer als doel, maar als middel wordt gezien. Sinds circa 1980 is bij het huizenonderzoek het gebouw als hoofdonderwerp van onderzoek centraal gesteld, waarbij het vaak ging om nauwkeurige documentaties, dateringen en het ontrafelen van bouwsporen. De oudere generatie verzuchtte daarbij soms dat het volkskundige aspect daarbij wel erg ondergesneeuwd raakte.

Afb. 6 Detail van de Moorse kamer: het Lincrusta behang. (foto ME)

Nu lijkt er een soortgelijke beweging te zijn, die het object weliswaar nog wel als uitgangspunt neemt, maar dit niet langer als eindstation beschouwt. Er is behoefte aan een kritische behandeling van het huizenonderzoek tot nog toe en het vooruitkijken naar nieuwe thema's, die bijvoorbeeld in de verspreidingsgebieden van bouwhistorische fenomenen kunnen worden gezocht, gekoppeld aan sociaaleconomische ontwikkelingen, contacten tussen regio's, beschikbaarheid van materialen, transport en kennistransfer. Tijdens informele gesprekken met de Duitse en Zwitserse collega's werd dit duidelijk, maar ook bij de ledenvergadering, toen het ging om de congressen in de komende jaren. In 2017 wordt het jaarlijkse congres gehouden in Nürnberg, met als thema 'Vakwerk in Europa'. Een ambitieus programma met (veel?) internationale sprekers moet voor nieuwe inzichten gaan zorgen aan de hand van de genoemde invalshoeken. Ook voor de Nederlandse bouwhistorie is het wenselijk om na te denken over toekomstige thema's, de verbinding met andere disciplines en de verankering in de maatschappij. Eigenheid van gebouwen en verbondenheid met een plek zijn veelbelovende thema's, waar we als vakdiscipline nog nauwelijks mee bezig zijn. Het inspirerende congres in Duitsland heeft laten zien dat hier ook in andere landen over wordt nagedacht en hopelijk is dit een perspectief dat in de komende jaren duidelijker vorm gaat krijgen.

MAARTEN ENDERMAN, EDWIN ORSEL EN GABRI VAN
TUSSENBROEK

BOUWFRAGMENTEN EN BROKSTUKKEN

MOSKOU EN EEN NIJMEEGS HUIS *DIK BERENDS*

Nader onderzoek ter plaatse en van mij niet eerder bekende literatuur (Willem Jan Pantus, *Op- en neergang van een voorname Nijmeegse straat*, Nijmegen 1997) maken een correctie nodig op mijn stukje in de rubriek Bouwfragmenten en Brokstukken in SBN Nieuwsbrief 60. De plaquette van het ouderlijk huis van Henriëtte Presburg, de moeder van Karl Marx, (zie afbeelding) zit nu correct op de plaats waar vroeger nummer 31 stond, terwijl de plaats van het vroegere nummer 25/27 wordt gemarkeerd door een blanco plaquette. Moskou kan tevreden zijn.

GESCHILDERDE 'STRIEPT' KAMER *PIETER-JAN DE VOS, BOUWHISTORICUS ERFGOED LEIDEN EN OMSTREKEN (ELO)*

In dit stukje wordt een 17de-eeuwse geschilderde kamerafwerking besproken, die recent werd aangetroffen tijdens bouwhistorisch onderzoek in Aalmarkt 11 te Leiden. Het pand wordt thans gerenoveerd in het kader van het Aalmarktproject, waarbij de gebouwen in het gebied tussen Breestraat, Mandenmakersteeg en Aalmarkt bouwhistorisch worden vastgelegd door bureau BAAC, voorafgaand aan en tijdens de verbouwingswerkzaamheden. In SBN Nieuwsbrief, nr. 60, mei 2016, werden bijzonderheden aangaande dit project al belicht door Michel van Dam (in een Platform lezing) en Edwin Orsel (in een artikel).

AALMARKT 11

Het pand Aalmarkt 11 is gerealiseerd tussen 1455 en 1460 en maakt deel uit van een grote uitbreiding van het voormalige Catharinagasthuis. Het gasthuis verschaftte aanvankelijk opvang en verzorging voor armen en thuislozen. In de 17de eeuw groeide de functie naar dat van een ziekenhuis, maar na een langdurige achteruitgang wordt het gasthuis in 1799 opgeheven. De verschillende gebouwen krijgen andere functies. In 1862 wordt de grote

Afb. 1 De 'striepte' wand in de zolderkamer van het voorhuis Aalmarkt 11.

Afb. 2 Detail van ondergrond en geschilderde strepen.

vleugel rechts van Aalmarkt 11 gesloopt voor de bouw van een jongensschool. Aalmarkt 11 blijft tot 1921 de stadsapothek van Leiden. Tijdens bouwhistorisch onderzoek is gebleken dat de verschillende fases van het pand hun stempel hebben gedrukt op de constructie en inrichting ervan. Aalmarkt 11 heeft nog grotendeels zijn midden-15de-eeuwse constructie behouden. Dit houdt in: de voor- en zijgevels, een eikenhouten houtskelet versierd met fraaie peerkraalsleutelstukken, en een eikenhouten kapconstructie. De inrichting is van jongere datum. Het pand heeft een vroeg-17de-eeuwse spiltrap. De voorkamer op de begane grond heeft rechtsvoor een fraaie 18de-eeuwse halfronde schouw. De kamer links achter is 19de-eeuws van opzet. Kortom, Aalmarkt 11 biedt een schat aan bouwhistorische informatie. In de vorige SBN Nieuwsbrief werd al door Edwin Orsel bericht over de unieke uitzetlijnen die zich in de kap bevinden. Tijdens dit onderzoek was echter nog steeds niet duidelijk dat

in het voorhuis in de vliering nog een unieke vondst te ontdekken viel (afb. 1). Onder een dikke laag behang, waarvan de oudste omstreeks 1830-1840 was te dateren, bevond zich een geschilderde wandafwerking op de houten delen. Correspondentie met behangspecialist R. Harmani volgde maar verder onderzoek moet nog plaatsvinden.

HET GESCHILDERD KAMERTJE

Dee schilderij was aangebracht op verticale grenenhouten delen, waarmee een kamertje in de vliering in het voorhuis was afgetimmerd. De delen bleken eerst roze geschilderd te zijn en vervolgens gedecoreerd met groene en goudgele strepen (afb. 2). Onderaan bevindt zich een grijs geschilderde plint (afb. 3). Niet alleen de houten delen waren geschilderd. Het patroon van roze, groene en goudgele strepen zet zich voort op het binnenpleisterwerk van de voorgevel en volgt zelfs de dagkant van de vensteropening. Op de plafondelen is ook een roze kleurstelling aangetroffen. Deze is nog beperkt zichtbaar onder latere verflagen. Het is onduidelijk of het plafond ook met biesjes is gedecoreerd, óf er banen zijn afgestreept, of iets dergelijks.

DATERING VAN DE ‘STRIEPTE KAMER’

Het geschilderde kamertje is een unieke vondst. Niet alleen in Leiden, ook in de rest van Nederland is tot dusver nog geen gelijkaardige kamerafwerking aangetroffen. Volgens de aan het RCE verbonden expert in historische interieurs, Eloy Koldewij, is er wel een parallel te trekken met gestreepte textiele behangsels, zoals in het kasteel Skokloster in Zweden (gebouwd het derde kwart van 17de eeuw), en zoals o.a. ook zichtbaar is op het schilderij ‘Moeder met kind en dienstmaagd’ van Pieter de Hoogh (kort na 1660).

In het derde kwart van de 17de eeuw, wanneer textielbehang steeds meer en ook buiten de hofkringen wordt toegepast, ontstaat er onder meer een voorkeur voor gestreepte patronen. Ook C.W. Fock beschrijft dit in: Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900, in haar artikel over de periode ‘1650-1700’. Uit archiefbronnen blijkt dat in Leiden de rector van de Triviale School in 1669 een ‘striepte kamer’ zou hebben. De geschilderde kamer van Aalmarkt 11 is wellicht een imitatie van gestreept textielbehang en kan ook op basis van het kleurgebruik worden gedateerd in de tweede helft van de 17de eeuw. Groen en goudgeel wordt veelvuldig aangetroffen. Een gelijkaardige roze kleur werd aangetroffen tijdens recent onderzoek van het oorspronkelijke plafond van de regentenkamer van het Meermansburghof. Het egale roze plafond dateert uit de bouwtijd van het poortgebouw van het hofje (1681) en vormde wellicht een kamerafwerking in combinatie met goudleerbehang op de muren. De afwerking van de ‘striepte kamer’ aan de Aalmarkt zal omstreeks dezelfde periode zijn vervaardigd. Het is vooralsnog onduidelijk wat de functie van de kamer was in deze periode.

Afb. 3 Afwerking ter hoogte van de grijs geschilderde plint.

FELIX SCHÖNROCK,
*GREIFSWALDER BÜRGERHÄUSER
IN DER SCHWEDENZEIT, 1648
BIS 1815. WANDEL UND
KONTINUITÄT*, BEITRÄGE ZUR
ARCHITEKTURGESCHICHTE UND
DENKMALPFLEGE IN MECKLENBURG
UND VORPOMMERN 11, SCHWERIN
2016. ISBN 978-3-944033-06-8,
ILLUSTRATIES IN KLEUR EN ZWART
WIT, 576 PAGINA'S, € 74,-.

Greifswalder Bürgerhäuser in der Schwedenzeit, 1648 bis 1815; Wandel und Kontinuität is de handelseditie van het proefschrift dat Felix Schönrock in 2012 aan de universiteit van Greifswald verdedigde. Het kloeke boek (576 pagina's) is een interdisciplinair onderzoek naar de huizen van de stad Greifswald aan de Oostzee. Deze stad,

die na de Dertigjarige Oorlog bij Zweden ging horen, leed tijdens de Zweeds-Brandenburgse oorlog van 1674 tot 1679 grote schade. De zo genoemde koninklijk-Zweedse 'vrijheidspatenten' – een soort bouwvoorschriften die voor Zweeds Pommeren werden uitgevaardigd, waarbij het woord vrijheid op vrijstelling van belasting duidt – vormden een belangrijk richtsnoer bij de wederopbouw van de stad. Bij het onderzoek naar de huizen werden deze bouwvoorschriften in samenhang met de bebouwing onderzocht, hetgeen nog niet eerder gebeurde.

Zoals in zoveel steden werd ook in Greifswald de laatmiddeleeuwse bouwsubstantie pas laat ontdekt, maar Schönrock richt zich in zijn studie op de late 17de en 18de eeuw, een periode die voor de huisbouw van de stad grote veranderingen met zich meebracht. De historiografie is te lezen als een geschiedenis van het huizenonderzoek in Noord Duitsland en plaatst de kennisstand van het voorliggende onderzoek in een breed perspectief. Het doel van dit onderzoek is de ontwikkelingen in de 18de eeuw in de burgerlijke huisbouw te onderzoeken. Werd er vastgehouden aan traditionele plaatselijke aanpak en structuren? Of was er juist sprake van vernieuwing? Hoe verhiel

nieuwbouw zich tot reparatie en welke invloeden zorgden daadwerkelijk verandering? Uit het archiefonderzoek werd een schat aan informatie geput, die werd vergeleken met talloze waarnemingen in de historische huizen zelf.

Bij de wederopbouw na de Dertigjarige Oorlog werd vrijstelling van belasting ingezet om burgers te stimuleren hun huizen op te knappen of te herbouwen. Een dergelijke politiek was in de eerste helft van de 17de eeuw in Zweden toegepast om ontwikkeling van steden te versnellen, kapitaal aan te trekken en de handel te stimuleren – wat uiteindelijk weer meer investeringen zou trekken en belastinginkomsten opleverde. Vanaf 1734 probeerde men opdrachtgevers te stimuleren huizen van meer dan één bouwlaag te bouwen, maar de financiële ondersteuning en tegemoetkoming waren inmiddels zover gereduceerd, dat nieuwbouw niet per se bijdroeg aan de verfraaiing van het stadsbeeld. In 1775 volgde daarom de bepaling dat men, om aanspraak te kunnen maken op financieel voordeel, van te voren bouwtekeningen aan de kroon moest voorleggen, een bepaling waartegen de steden zich aanvankelijk verzetten.

De protocollen die naar aanleiding van de vrijstellingsaanvraag bij de opname van de panden zijn gemaakt – meer dan 400, zowel nieuwbouw als reparatie – zijn een rijke bron over de verschijning van het woonhuis in Greifswald. Zij omvatten naar schatting tachtig procent van de gehele bouwactiviteiten in de woonhuissector in de onderzochte periode. Na een zeer uitgebreide kennismaking met het bronnenmateriaal en een vergelijking met andere steden onder Zweedse heerschappij, zoals Stralsund, Wolgast en Wismar, behandelt Schönrock de geschiedenis van de stad Greifswald en gaat hij in op onderwerpen als het invloedrijke, uit de 13de eeuw stammende, Lübeckse bouwrecht, brandpreventie, opdrachtgevers en bouwmeesters. Het betoog wordt met talloze voorbeelden uit de praktijk onderbouwd.

De rest van het boek, ongeveer de helft, is dan aan de huizen gewijd. Nadat de bouwconjunctuur van de stad is behandeld, is duidelijk dat een groot deel van de huizen van na het einde van de Grote Noordse Oorlog stamt, uit de periode tussen 1720 en 1750. Het beeld wordt weliswaar enigszins beïnvloed door een grote brand in 1736, waarbij 26 huizen afbrandden, maar het algemene beeld wijst op stimuleringsmaatregelen en sancties om de bevolking te dwingen de stad weer op te bouwen. Opvallend is de verandering van de gebouworichting die zich in de 18de eeuw voltrok. Was Greifswald tot dan vooral een stad met huizen die met de vaak imposante topgevel aan de straat stonden, nu veranderde dat in huizen met lijstgevels en een dwarskap. Deze verandering ging dikwijls met de verkleining van het huis gepaard en met een verandering in de verhouding van de hoogtes van de bouwlagen. De begane grond was niet langer veel hoger dan de verdiepingen. Bovendien viel nu meer licht in het huis. Opslag gebeurde in afzonderlijke pakhuizen.

De overheid stimuleerde het bouwen in steen door een hoger subsidiepercentage, en was een opdrachtgever niet in staat om een geheel stenen huis te bouwen, dan werd er toch op aangedrongen dat hij ten minste aan de straat een stenen gevel bouwde. Gedurende de 18de eeuw nam het bouwen in vakwerk dan ook duidelijk af, terwijl mengvormen en steenbouw toenamen. Schönrock gaat in op gevelvormen, op in de 18de eeuw toenemende symmetrie, kleurgebruik, de vormgeving van ingangspartijen en de invloed van de geschriften van onder andere Leonhard Christoph Sturm. Vervolgens is de ruimtelijke vormgeving van de huizen aan de beurt. Hierbij wordt de grootte van het huis in verband gebracht met het gebruik ervan. Zoals gezegd trachtte de overheid de bouw van huizen met een verdieping of meer te stimuleren, maar dit was met name bij kleinere en aan de rand van de stad gelegen huizen lastig. Bovendien zijn er meerdere aanwijzingen dat de Greifswalders moeite hadden om het geld voor vernieuwing bij elkaar te krijgen. Kelders lagen doorgaans slechts onder een deel van het huis. Kleinere kelders betekenden minder bouwkosten en zijn mogelijk een teken voor het teruglopen van de handel in Greifswald, waardoor minder behoefte aan opslagcapaciteit in kelders bestond. Wel werden kelders in de loop van de 18de eeuw steeds vaker van gemetselde gewelven voorzien, in plaats van balkenzolderingen. Dit beeld is ook in Stralsund aangetroffen, in het evenmin veraf gelegen Wolgast waren gewelfkelders echter al veel langer gebruikelijk.

De verdiepingshoogtes van de huizen veranderden in de 18de eeuw aanzienlijk. De hoge 'Dielen' met afgescheiden woonruimtes en met lage verdiepingen daarboven, veelal voor opslag, werden opgegeven. In plaats daarvan kwam er een evenwichtigere verdeling van verdiepingshoogtes tot stand en werden ambachtelijke activiteiten naar het achterhuis verplaatst. Het wonen vond meer en meer op de verdieping plaats, een ontwikkeling die vanaf circa 1730 op gang kwam en die gepaard ging met een verdichting van de plattegrond. Vanzelfsprekend waren er in deze huizen soms verhuurbare eenheden: woningen of winkels. De exclusiviteit van de 'Wohnstube' verdween, ruimtes werden vanaf de tweede helft van de 18de eeuw eenvormiger uitgevoerd maar de keuken, die lange tijd een deel van de Diele was geweest, werd daarentegen een zelfstandige ruimte in het huis.

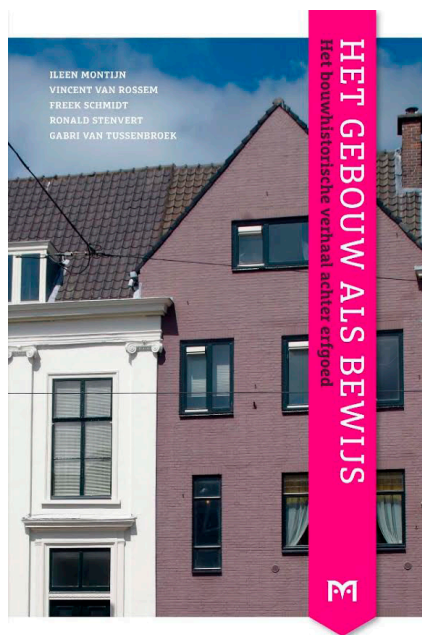
Na bespiegelingen over kapconstructies, achtervleugels en gebouwen op de achterterreinen sluit Schönrock zijn boek af met een uitgebreide samenvatting, een chronologisch gerangschikte inhoudsopgave van alle oorkonden, een overzicht van stadsmetselaars en andere stedelijke meesters, transcripties van enkele bronnen, kaarten en een uitgebreid register.

Schönrock benadert de huisbouw vanuit een sterk overheidsgestuurd instrumentarium en besteedt daarbij aandacht aan vrijwel alle denkbare aspecten van het woonhuis. Het sterke van zijn opzet, is dat hij zijn centrale vraagstelling steeds voorop zet. Hij gebruikt de huizen daarbij als

ondersteuning van zijn betoog, waarbij zowel historische als architectuur- en bouwhistorische methoden worden gebruikt om het veranderings- en differentiatieproces te begrijpen dat zich in de woonhuisbouw van de 18de eeuw in Greifswald voordeed. Schönrock schuwt het bouwhistorische detail niet en gaat in op ontwikkelingen in vakwerkbouw en andere constructieve aspecten. Hij weet dit mooi te verbinden met de lokale bouworganisatie en ter beschikking staande bouwmaterialen (bijv. p. 255-256) én met de ontwikkelingen in wooncultuur. Daarbij trekt hij voortdurend lijnen naar andere steden in Noord Duitsland, met name naar Stralsund, Wolgast en Wismar. Hij wijst daarbij weliswaar op overeenkomsten, maar laat ook zien dat bepaalde fenomenen, zoals het draaien van de gebouwrichting in de vroege 18de eeuw, zich in Stralsund en Wolgast juist niet voordoen. In die gevallen is een voor de hand liggen economische verklaring niet voldoende, er moeten dus ook meer lokale bijzonderheden van de stedelijke gemeenschap van invloed zijn geweest. De vraag hoe de in het boek geschetste ontwikkelingen zich nu tot Zweden zelf en andere Europese gebieden verhouden, blijft vooralsnog onbeantwoord. Maar Schönrock heeft in ieder geval voor Greifswald een uitermate waardevol boek geschreven, dat alle ingrediënten in zich heeft voor verdere vergelijkende en synthetiserende studies en dat ook voor Nederlandse huizenonderzoekers een aanrader is. Door de brede aanpak is *Greifswalder Bürgerhäuser* een bijzonder complete studie geworden. Voor de Nederlandse lezer die wat minder met de Duitse taal vertrouwd is, komt de auteur soms wat breedspakig over want hij besteedt veel aandacht aan details, maar hij maakt dit goed door een prettig leesbare schrijfstijl.

Het boek zelf is ondanks de redelijk gepeperde prijs van 74 euro en vijf genoemde geldgevers ronduit goedkoop uitgegeven, op printpapier dat vervolgens in een band is geplakt. Maar uiteindelijk is dat het enige bezwaar dat echt tegen deze publicatie kan worden ingebracht.

GABRI VAN TUSSENBROEK

RONALD STENVERT EN GABRI VAN TUSSENBOEK (RED.), *HET GEBOUW ALS BEWIJS. HET BOUWHISTORISCHE VERHAAL ACHTER ERFGOED*, UTRECHT 2016, UITGEVERIJ MATRIJS. ISBN 978-90-5345-516-6, P. 240, € 19,95.

Het gebouw als bewijs vertelt het verhaal achter Nederlandse erfgoederen die het straatbeeld van onze steden bepalen.

Weinig is zo aanwezig en slijtvast als ons gebouwd erfgoed. De veelheid daarvan die in Nederland resteert, wekt verwondering. De identiteit van stad en dorp wordt er door bepaald. Wie kan zich Utrecht zonder Domtoren voorstellen of Rotterdam zonder Euromast?

Gebouwd erfgoed is veel meer dan alleen gestapelde stenen. Erfgoed gaat over mensen; mensen die ooit in het verleden hun omgeving

hebben vormgegeven. Mensen die gebruik maken van de gebouwen. Het gaat ook over ons zelf: hoe beleven we ons erfgoed en welke betekenis geven *wij* eraan?

In *Het gebouw als bewijs* vertellen vijf auteurs – Illeen Montijn, Vincent van Rossem, Freek Schmidt, Ronald Stenvert en Gabri van Tussenbroek – welke betekenis het gebouwde erfgoed volgens hen heeft. De verhalen komen tot leven dankzij de vele foto's van opvallende gebouwen. Onze beleving van erfgoed is nooit klaar.

KORSTMOSSEN EN MUURBLOEMPJES

Aarts, Bas e.a., *Noord-Brabantse kastelen. Nieuwe ontwikkelingen in de archeologie en de bouwhistorie van kasteelonderzoek*, Jaargang 36, uitgave van Vrienden van Brabantse kastelen, Heeze 2016. Paperback, p. 96, € 10, -. In 2015 werd een studiedag gehouden over de mogelijkheden de donjon van het kasteel in Hernen te herbouwen. Tevens werd bij deze gelegenheid het resultaat van een inventarisatie gepresenteerd van het beleid van de afzonderlijke provincies op het gebied van kastelen. Het blijkt dat iedere provincie zijn eigen accenten legt.

Arbeitskreis für Hausforschung, *West- und Mittel-Europäischer Hausbau im Wandel (1150-1350)*, Bericht über die Tagung des Arbeitskreises für Hausforschung e.V. in Cluny in Burgund (Frankreich) vom 03.-08. Oktober 2005 in Zusammenarbeit mit dem Centre d'Études Clunisiennes. Jonas Verlag 2016. ISBN 978389445411, gebonden, p. 672, €30.

Na 11 jaar is het indrukwekkende 56ste jaarboek van de Arbeitskreis für Hausforschung verschenen met vele bijdragen, o.a. uit Frankrijk, Engeland, België, Duitsland en Zwitserland. Maar ook Nederlandse bijdragen ontbreken niet, o.a. van Wim Boerefijn, Jeroen Bouwmeester, Frans Kipp, Hein Hundertmark en Frank Haans.

Baggelaar, Sebas & Pim van Schaik, *Piet Kramer. Bruggebouwer van de Amsterdamse school*, Uitgeverij Stokerkade 2016. ISBN 9789079156313, gebonden, p. 256, € 24,50.

Piet Kramer was een van de belangrijkste architecten van de Amsterdamse School. Hij was een vitale en eigenzinnige kunstenaar met een ongeremde scheppingsdrang. Van zijn creativiteit getuigen onder andere de honderden bruggen, die het Amsterdamse stadsbeeld kleuren met hun verrassende architectuur en grillige smeedwerk. Bij vele bruggen werkte hij samen met 'stadsbeeldhouwer' Hildo Krop. Het boek geeft een prachtig beeld van de alom aanwezige bruggen en laat zien hoe Kramer en Krop de ruimte kregen om deze 'publieke werken' te verrijken met zeer persoonlijke kunstuitingen.

Bakker, Karel, Nicholas Clarke, Roger Fisher, *Eclectic ZA Wilhelmians, a shared Dutch built heritage in S.A.* Uitgave van het Departement van architectuur voor Zuid-Afrika i.s.m. de Nederlandse Ambassade, Pretoria 2014, in het Engels. ISBN 9780620619721, € 29,50.

Het boek bevat een aantal essays door verschillende schrijvers over de eclectische toepassing van Nederlandse stijlen, een evaluatie van vroeger

emigranten, de bijdragen van de voornamelijk Nederlandse staf van het Departement Publieke werken in de Transvaalse republiek en die van de Nederlands-Zuid-Afrikaanse Spoorwegen Compagnie. Ook wordt er aandacht besteed aan gebouwen of infrastructuren die verloren zijn gegaan of gevaar lopen, en de rol van het landschap. De gevolgen van deze culturele kruisbestuiving worden onder de loop genomen.

Bayer, Marcel e.a., *Terug naar de fabriek, 25 industriële iconen met nieuwe energie*, Uitgeverij Oostenwind, Amsterdam 2015. ISBN 9789491481079, gebonden, p. 272, € 25, -.

Oude fabrieken en scheepswerven spreken tot de verbeelding. In monumentale hallen werden ooit legendarische producten gemaakt en stonden machines te dreunen. In deze gids beschrijven de auteurs het nieuwe leven van 25 industriële iconen in Nederland. Ze vertellen over het bewogen verleden en laten oud-werknemers en jonge 'creatieven' aan het woord over hun band met deze locaties. Een verhaal over de opkomst en neergang van de Nederlandse industrie geeft extra achtergronden bij deze ontdekkingsstocht langs het industrieel erfgoed van ons land.

Beyer, M. de, A. Reinstra en P. Verhoeven (red.), *Kerkinterieurs in Nederland*, i.s.m.

Museum Catharijneconvent Utrecht en Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort; Wbooks, Zwolle 2016.

ISBN 07894 6258126 5, gebonden, p. 396, € 49,95. Dit boekwerk met een omvang en gewicht van geschat drie bakstenen is een ontdekkingsstocht langs katholieke, protestantse en joodse bouwwerken, waarin bekende en onbekende bouwmeesters, kunstenaars en ambachtslieden religieuze ideeën en gevoelens steeds weer anders hebben vormgegeven. Aan de hand van honderd karakteristieke voorbeelden, sfeervol in beeld gebracht (fotografie Arjan Bronkhorst) en door auteurs deskundig beschreven, maakt de lezer kennis met dit bijzondere erfgoed vol verhalen. Onder de ruim vijftig, veelal landelijk bekende auteurs zijn stukken ingebracht door

bouwhistorici als Karel Emmens, Frank Haans, Albert Reinstra, Elisabeth Stades en architectuurhistoricus Pieter Vlaardingebroek.

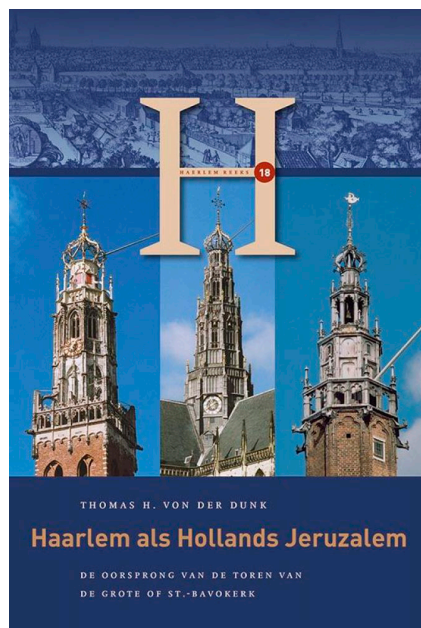
Boschma-Aarnoudse, C., *Buitenplaatsen in de Purmer. Investeren en buitenleven in een Noord-Hollandse polder*, Uitgeverij Noord-Holland, Wormer 2016. ISBN 9789078381, gebonden, p. 132, € 24,95.

Het boek verhaalt hoe het de Amsterdamse families verging na 1622 die met investeringen bijdroegen aan de inpoldering van de grote meren in Noord-Holland. Velen waren er zelf actief als ossenweiders en stichtten er fraaie buitenplaatsen met tuinen. Zo konden zij de volle en vervuilde stad Amsterdam ontvluchten. Niet alleen de voorspoed van de beginjaren komen aan bod maar ook het onheil door de 18e-eeuwse runderpestepidemieën. Het Amsterdams grootkapitaal maakte plaats voor dat van vermogende families uit Purmerend, Edam en Monnickendam, die de oude buitenplaatsen herstelden of nieuwe herenhuizen optrokken waar men vaak permanent woonde. Verschillende ‘plantagiën’ van weleer werden door houthandelaren ingericht tot boomkwekerijen. Het boek eindigt met de teloorgang van de buitenplaatsen na 1750: *Zo vergaat wereldse roem!* een tekst die lang het damhek van de buitenplaats WolffenHoeck sierde. De lotgevallen van 19 buitenplaatsen en hun bewoners komen aan bod.

Broeke, Martin van den, *‘Het pyreel van Zeeland’, Buitenplaatsen op Walcheren 1600-1820*, Uitgeverij Verloren, Hilversum 2016. ISBN 9789087045920, gebonden, p. 518, € 49, -.

De schrijver is niet alleen gepromoveerd op buitenplaatsen maar heeft ook al diverse boeken op zijn naam staan over dit onderwerp. Hij behandelt in dit boek vier verschillende perioden en belicht in elke tijdsspanne verschillende aspecten, zoals de landschappelijke omgeving en de sociale aspecten, en hoe architectuur macht en aanzien kan uitdrukken. Aangezien veel buitenplaatsen verloren zijn gegaan bevat het boek een groot aantal reproducties van oude prenten en plattegronden. Er is een samenvatting in het Engels en een register.

Dunk, Thomas von der, *Haarlem als Hollands Jeruzalem. De oorsprong van de toren van de Grote of St.-Bavokerk*, Uitgeverij Verloren, Hilversum 2016. ISBN 9789087046224, paperback, p. 160, € 19, -. De toren van de Bavo, voltooid in de 16de eeuw, heeft een bijzondere uivormige kroon. De schrijver gaat in op de vragen die deze vorm oproept. Wat voor toren ging eraan vooraf? Wie waren de ontwerpers? Bestaat er een verband met de toren van de nabijgelegen Bakenesserkerk? Ook verdiept hij zich in de eventuele inspiratiebronnen en de mogelijk iconografische betekenis.

Groeneboer, S., e.a., *Werelderfgoed Kinderdijk. Molens, water en gemalen.* Cultuurhistorische reeks van Werelderfgoed in Nederland, nummer 7, Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2016. ISBN 9789053455067, gebonden, p. 160, € 24,95. Waar de rivier de Lek en de Noord samenkomen ligt het dorp Kinderdijk, waar in het uitgestrekte polderlandschap 19 molens staan. De molens waren altijd al wereldberoemd maar het hele complex heeft sinds 1997 de status van UNESCO-Werelderfgoed. De historie komt uiteraard aan bod, de geschiedenis van de waterschappen, het bouwen van gemalen en het waterbeheer door het inzetten van poldermolens. Ook de toekomstplannen evenals het behoud van de waardevolle flora en fauna, afgezet tegen de toenemende stroom van bezoekers worden niet vergeten, evenals de huidige functie en het onderhoud van de molens zelf.

Hennig, Nina & Michael Schimek (uitgevers), *Nah am Wasser, auf schwankendem Grund. Der Bauplatz und sein Haus, een verslag van de 27ste Jahrestagung des Arbeitskreises für ländliche Hausforschung in Nordwestdeutschland und der Interessengemeinschaft Bauernhaus e.V.,* Aurich 2016. ISBN 9783940601322, p. 304, € 24.90. De uitgave bevat o.a. een artikel van Gabri van Tussenbroek, 'Was wiegt ein Haus? Wechselwirkungen zwischen Untergrund und Hausbau im Amsterdam des späten Mittelalters und der Frühen Neuzeit'.

Hundertmark, Hein & Karel Emmens, Esther Vink, *De versterkte stad Zaltbommel. 900 jaar beschermd door wallen en muren,* Uigeverij Foxy Design 2016. ISBN 9789081931953, gebonden, p. 304, € 29,95. De oude binnenstad van Zaltbommel is omsloten door een groene gordel waarin de vestingwerken met bastions schuil gaan. Ook de muur om de stad spreekt nog steeds tot de verbeelding, met de restanten van de middeleeuwse Waterpoort aan de kop van de Waterstraat en de vierkante muurtoren met zijn schietgaten bij het park. Grote delen van deze muur staan nog overeind. De bijzondere bouwgeschiedenis is door jarenlang bouwhistorisch, archeologisch en archiefonderzoek in beeld gebracht. De oudste aarden omwalling uit de 12de eeuw is recent teruggevonden, wat wijst op een

ontwikkeling die eerder begon dan de stadsrechten uit 1315 en 1316 doen vermoeden. Ook een bijzondere reeks hekken uit de 19de eeuw werpt een bijzonder licht op de overgang van vestingwerken naar een landschapspark.

Immerzeel, Ronald van, & Peter Verhoeff, *Statig Beetsterzwaag. Het parklandschap rond een Fries dorp,* Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2016.

ISBN 9789053454978, gebonden, p. 128, € 24,95.

Het eeuwenoude parklandschap rond Beetsterzwaag bestaat uit een afwisseling van hooilanden, restanten van het vroegere veen- en heidelandschap, uitgestrekte bossen, waterpartijen en imposante lanen. Opvallend is de grote hoeveelheid landgoederen en buitenplaatsen. Vijf eigenaren en beheerders komen aan het woord om hun visie op het landschap van Beetsterzwaag en Olterterp te geven.

Jager, Alexander, *Middeleeuws Kampen. De ruimtelijke en economische structuur van de stad aan de hand van archeologische, bouwhistorische, numismatische en historische bronnen*, Spa-uitgevers, Zwolle 2015. ISBN 9789089321237, p. 468, gebonden, € 19,95. Zoals de titel al doet vermoeden gaat het hier om een uitgebreid naslagwerk, waarin vooral de archeologische ontdekkingen een grote rol spelen. Men heeft de resultaten van 68 jaar onderzoeksgeschiedenis naar de stadskern bijeengebracht en daarbij gebruik gemaakt van veel historisch archiefmateriaal.

Kaljouw, Jan, *Van Zorgvrij tot Schoonenburg, buitenplaatsen en herenhuizen Oude Vliissingse weg*. Uitgeverij Consigna, 2015. E-book EAN 2000000063034, € 19,85. (Verdere gegevens ontbreken.)

Kooijman, Heleen, *Bibliografie Architectuur, stedenbouw en ruimtelijke ordening, tuin- en landschapsarchitectuur, monumentenzorg en bouwhistorie door de eeuwen heen (2011-2015)*, uitgegeven door de Vereniging Nederlandse Kunsthistorici.

Deze VNK-bibliografie laat de productiviteit zien van Nederlandse kunsthistorici (2011-2015) die werken met architectuur, stedenbouw en ruimtelijk ordening, tuin- en landschapsarchitectuur, monumentenzorg en bouwhistorie door de eeuwen heen. Gabri van Tussenbroek verzorgde de inleiding voor de bibliografie. Voor de uitreiking van de Karel van Manderprijs in november 2016 wordt de bibliografie als eerste leidraad gebruikt.

Myer Viol, Edwin & William MacMahon, *Kasteel de Keverberg, deel I: Context en geschiedenis, deel II: Het nieuwe project* (tweetalig, Nederlands en Engels), uitgave van DMVarchitecten 2016. ISBN 9789081260800, paperback, p. 276. € 32,- (incl. verzending).

Dat een gemeenschap in de 21ste eeuw een kasteel herbouwt, kan worden beschouwd als een bevestiging van haar eigen culturele achtergrond. Dat het op een eigentijdse manier is geschied, niet reconstructief of historiserend, getuigt niet alleen van de moed en de kracht van deze gemeenschap, maar is tevens een getuigenis dat tijden veranderen en dat ook de eigen culturele achtergrond door een huidige bril bekeken dient te worden. Het boek is opgedeeld in twee aparte delen. Het eerste deel gaat over het historisch verleden van Kasteel De Keverberg, met name over de context waarin dit verleden zich heeft afgespeeld. Het tweede deel gaat over ontwerp, uitvoering

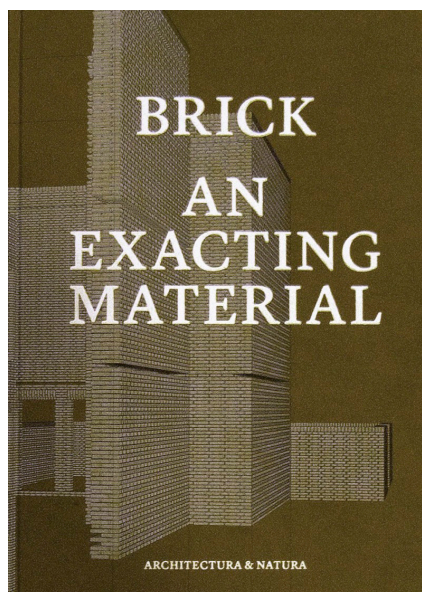
en resultaat van de herbouw. Het is een kasteel waar in de loop van de geschiedenis zoveel aan verspijkerd is, dat discussies over begrippen als 'historisch correct' en 'oorspronkelijk' alle kanten op kunnen gaan.

Nell, Mary, Alpert Niphuis, *De boerderijkerkewoning in Wassenaar*, Uitgeverij Nell en Niphuis, 2016. ISBN 9789082485707, p. 312, Het boek behandelt de geschiedenis van deze monumentale woning en die van de eigenaren, de pachters, en de samenhang met Wassenaar en omgeving.

Prins, Andrea, *Onno Greiner (1924 – 2010). Een zoektocht naar helderheid en geborgenheid*, Uitgeverij Verloren, Hilversum 2016. ISBN 9789087046095, paperback, p. 300, € 29, -. Het boek is een oeuvre-catalogus van de architect Onno Greiner, die bekend was als ontwerper van theaters en culturele centra, maar ook kantoren, instellingen voor psychiatrische zorg en woonhuizen. Hij was gefascineerd door de 'immateriële functie' van architectuur, de emotionele en psychologische werking van ruimte op mensen. Hij ontwierp het ei-vormige theater, gericht op communicatie en interactie.

Rouwhorst, Theo, *Bewaard voor Amsterdam. Historische geveltoppen herplaatst (1945-2015)*, Uitgeverij Stokerkade. ISBN 9789079156344, gebonden, p. 208, € 24,50.

Het historisch stadsbeeld van Amsterdam spreekt enorm tot de verbeelding, zowel bij de bewoners als bij de talloze bezoekers. In dit stadsbeeld spelen de silhouetten van de geveltoppen een niet weg te denken rol. De klokgevels, halsgevels en lijstgevels vormen het silhouet van de stad zoals de Eiffeltoren dat doet voor Parijs. Er is op dit moment dan ook nauwelijks nog iemand die deze beeldbepalende rol ontkent. Toch lag dit nog niet zolang geleden anders.

Wingender, Jan-Peter (ed.), *Brick, an exacting material*. Uitgeverij Architectura & Natura, Amsterdam 2016. In het Engels, ISBN 9789461400277, gebonden, p. 352, € 45,-. Het boek behandelt hedendaagse bouwkunde in baksteen aan de hand van veel tekeningen en foto's. Diverse hoofdstukken zijn geschreven door specialisten op gebied van stadsgeschiedenis, design, wetgeving, en zelfs interviews waar baksteen bij ter sprake komt. Ook is er een uitgebreide beeldinventarisatie opgenomen van historische hoekoplossingen in baksteen.

REDACTIE, KOPIJ EN RICHTLIJNEN AUTEURS

REDACTIE NIEUWSBRIEF

hoofredacteur

drs. A. (Annemiek) te Stroete
tel.: 06-11293501
e-mail: annemiektestroete@gmail.com

redactieleden

drs. A.K. (Agnes) Hemmes
tel.: 06-49388750
e-mail: a.k.hemmes@bureaubouwwerk.nl

drs. A.H. (Arendie) Herwig-Kempers
tel.: 023-5240129
email: a.herwig.kempers@hccnet.nl

J.A. (Jeroen) Nipius
tel.: 078-6132109
e-mail: j.a.nipius@live.nl

ing. W.G. (Willard) van Reenen
tel.: 06-10320443
e-mail: info@vanreenen-bouwhistorie.nl

drs. M.E. (Elisabeth) Stades-Vischer
tel.: 030-6939125 (werk)
e-mail: m.e.stades@planet.nl

dr.ing. R. (Ronald) Stenvert
tel.: 030-2881597
e-mail: stenvert.utr@net.hcc.nl

KOPIJ/REACTIES

Artikelen en illustraties, signaleringen of reacties digitaal inzenden naar de hoofredacteur:
e-mail: a.herwig.kempers@hccnet.nl

Alle artikelen ondergaan een redactie-procedure, plaatsing na overleg met de auteur. De redactie houdt zich het recht voor artikelen te weigeren of in te korten, in overleg met de auteur.

Deadline: **1 april 2017**

RICHTLIJNEN VOOR AUTEURS

1. Tekst

Tekst met titel en naam auteur digitaal aanleveren. Geen tabs of inspringingen in de lopende tekst. Paragrafen scheiden door een witregel. Tussenkopjes naar keuze. Noten automatisch instellen op verwijzingen 'voetnoot invoegen', geen eindnoten.

2. Illustraties

Illustraties digitaal aanleveren: min. 300 dpi, TIFF of JPEG formaat, via e-mail of WeTransfer. Internet- of Powerpointplaatjes zijn in de regel niet bruikbaar. In de tekst verwijzen naar genummerde illustraties d.m.v.: (afb..). Alle illustraties aanleveren met een onderschrift, te plaatsen aan het einde van de tekst, met vermelding herkomst: bijv. *foto auteur*

3. Literatuur

Geciteerde literatuur of andere bronnen aan het eind van het artikel vermelden in een bibliografie of in de noten.

4. Annotatie

De redactie heeft besloten een uniforme manier van noteren van rangtelwoorden voor eeuwen te hanteren: 18de eeuw, 18de-eeuws, vroeg 18de-eeuws.

Op de omslag: *Een blik in de Cathari-nastraat te Breda (foto J.A. Nipius, zie verslag Donateursdag p. 27).*

Achterzijde omslag: *Het jubileumboek van de SBN, ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan (zie p. 106).*

ISSN 1872-602X